

Univerzita Hradec Králové
Pedagogická fakulta
Katedra filozofie a společenských věd

Etická odpovědnost, životní styl a globální změna klimatu

Diplomová práce

Autor: Adéla Protivínská
Studijní program: N 7504
Studijní obor: Učitelství pro střední školy – český jazyk a literatura,
Učitelství pro střední školy – základy společenských věd
Vedoucí práce: Mgr. Marie Hrdá Ph.D.

Zadání diplomové práce

Autor: Adéla Protivínská
Studium: P16P0552
Studijní program: N7504 Učitelství pro střední školy
Studijní obor: Učitelství pro střední školy - český jazyk a literatura, Učitelství pro střední školy - základy společenských věd

Název diplomové práce: **Etická odpovědnost, životní styl a globální změna klimatu**

Název diplomové práce AJ: Ethical Responsibility, Lifestyle, and Global Climate Change

Cíl, metody, literatura, předpoklady:

Práce se zabývá otázkami individuální odpovědnosti a etických postojů při globální změně klimatu a předpokládaných dopadech na lidstvo. S pomocí odborné literatury hledá odpověď na otázku, jak se životní styl podílí na celkové situaci a zda má jedinec nějakou odpovědnost vůči možným následkům. Závisí tato odpovědnost na informovanosti nebo zemi, v níž žije? Jaké "má být" ze situace pro jednotlivce vyplývá? A je vůbec možné postulovat nějaké povinnosti vzhledem k omezením, které jsou dány běžným způsobem života v příslušné zemi? Může být jednatelce chápán jako ten, kdo "poškozuje", jestliže je součástí socio-ekonomické struktury společnosti?

ATKINSON, A. B. *Ekonomika nerovnosti*. Brno: BizBooks, 2016. ISBN 978-80-265-0508-2.
BARROS, Vicente. *Globální změna klimatu*. Praha: Mladá fronta, 2006. Kolumbus. ISBN 80-204-1356-1.
BAUMAN, Zygmunt. *Globalizace: důsledky pro člověka*. Praha: Mladá fronta, 1999. *Souvlastní (Mladá fronta)*. ISBN 80-204-0817-7.
BECK, Ulrich. *Riziková společnost: na cestě k jiné moderně*. 2. vyd. Praha: Sociologické nakladatelství, 2011. ISBN 978-80-7419-047-6.
BEHRINGER, Wolfgang. *Kulturní dějiny klimatu: od doby ledové po globální oteplování*. Praha: Paseka, 2010. ISBN 978-80-7432-022-4.
BINKA, Bohuslav. *Zelený extremismus: ideje a mentalita českých environmentálních hnutí*. Brno: Masarykova univerzita, 2008. ISBN 978-80-210-4791-4.
BRANIŠ, M., 2006: *Globální problémy životního prostředí*. Str. 207-219, v: *Mezřický, V., Dlouhá, J., Dlouhý, J. eds.: Globalizace a globální problémy: sborník textů k celouniverzitnímu kurzu "Globalizace a globální problémy" 2005-2007*. Univerzita Karlova, Praha. DEARING J., BATTARBEE R.: *Past Human-Climate-EcosystemInteractions*. PagesNews, Vol.15, No 1, pp. 8-10, April 2007, ISSN 1563-0803.
DLOUHÁ, Jana, Jiří DLOUHÝ a Václav MEZŘICKÝ, ed. *Globalizace a globální problémy: sborník textů k celouniverzitnímu kurzu "Globalizace a globální problémy" 2005-2007*. Praha: Univerzita Karlova, 2006. ISBN 80-87076-01-X.
FROMM, Erich. *Cesty z nemocné společnosti: sociálně psychologická studie*. Praha: Earth Save, 2009. ISBN 978-80-86916-10-1.
GARVEY, James. *The EPZ Ethics of Climate Change: Right and Wrong in a Warming World*. A&C Black, 2008.
GORE, Al. *Nepříjemná pravda: naše planeta v ohrožení - globální oteplování a co s ním můžeme udělat*. Praha: Argo, 2007. ISBN 978-80-7203-868-8.
GORE, Al. *Země na misce vah: ekologie a lidský duch*. Vyd. 2. Praha: Argo, 2000. ISBN 80-7203-310-7.
Intergovernmental Panel on Climate Changes, WMO, USEP, 2007. *IPCC Climate Change 2007: The Physical Basis; Summary for Policymakers*. Geneva: Intergovernmental Panel on Climate Changes, WMO, USEP, 2007.
JERMÁŘ, Milan. *Globální změna: cesta ze světového chaosu do budoucnosti*. Vyd. 2., aktualiz. Praha: Aula, 2011. ISBN 978-80-86751-09-2.
KELLER, Jan. *Nedomyšlená společnost*. Vyd. 4. Brno: Doplněk, 2003. ISBN 80-7239-091-0.
KELLER, Jan. *Sociologie a ekologie*. Praha: Sociologické nakladatelství, 1997. *Základy sociologie*. ISBN 80-85850-42-7.
KLAUS, Václav. *Modrá, nikoli zelená planeta: co je ohroženo: klima, nebo svoboda? 2., rozš. vyd.* Praha: Dokořán, 2009. ISBN 978-80-7363-243-4.
KUBÁTOVÁ, Helena. *Sociologie životního způsobu*. Praha: Grada, 2010. ISBN 978-80-247-2456-0.
LIBROVÁ, Hana. *Vlažní a váhavi: (kapitoly o ekologickém luxusu)*. Brno: Doplněk, 2003. *Společensko-ekologická edice*. ISBN 80-7239-149-6.
LOMBORG, Bjørn. *Zchladíte hlavy!: skeptický ekolog o globálním oteplování*. Praha: Dokořán, 2008. ISBN 978-80-7363-188-8.
MEADOWS, Donella H. a Dennis L. *MEADOWS. Překročení mezí: konfrontace globálního kolapsu s představou trvale udržitelné budoucnosti*. Praha: Argo, 1995. ISBN 80-85794-83-7.
MOLDAN, Bedřich. *Podmaněná planeta. Druhé, rozšířené a upravené vydání*. V Praze: Univerzita Karlova, nakladatelství Karolinum, 2015. ISBN 978-80-246-2999-5.
NOVÁČEK, Pavel. *Udržitelný rozvoj*. 2. vyd. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2011. ISBN 9788024427959.
RYNDA, Ivan, ed. *Krise: společnost, kultura a ekologie*. Praha: Togga, 2015. ISBN 978-80-7476-086-0.
SEDLÁČEK, Tomáš, David GRAEBER a Roman CHLUPATÝ. *(R)evoluční ekonomie - o systému a lidech*. Praha: 65. pole, 2013. *Double*, sv. 2. ISBN 978-80-87506-28-8.
SINNOTT-ARMSTRONG, Walter. *It's Not My Fault*. In: *Perspectives on climate change: Science, economics, politics, ethics*. Emerald Group Publishing Limited, 2005. p. 285-307.

Garantující pracoviště: Katedra filosofie a společenských věd, Filozofická fakulta

Vedoucí práce: Mgr. Marie Hrdá, Ph.D.

Oponent: Mgr. Filip Jaroš, Ph.D.

Datum zadání závěrečné práce: 6.4.2017

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem tuto diplomovou práci vypracovala pod vedením vedoucí práce samostatně a uvedla jsem všechny použité prameny a literaturu.

V Hradci Králové dne 9. 7. 2018

Poděkování

Ráda bych poděkovala Mgr. Marii Hrdé Ph.D. za odborné vedení práce a poskytnutí cenných rad a připomínek.

Anotace

PROTIVÍNSKÁ, Adéla. *Etická odpovědnost, životní styl a globální změna klimatu*. Hradec Králové : Pedagogická fakulta Univerzity Hradec Králové, 2018. 50 s. Diplomová práce.

Práce se zabývá otázkami individuální odpovědnosti a etických postojů při globální změně klimatu a předpokládaných dopadech na lidstvo. S pomocí odborné literatury hledá odpověď na otázku, jak se životní styl podílí na celkové situaci a zda má jedinec nějakou odpovědnost vůči možným následkům. Závisí tato odpovědnost na informovanosti nebo zemi, v níž žije? Jaké „má být“ ze situace pro jednotlivce vyplývá? A je vůbec možné postulovat nějaké povinnosti vzhledem k omezením, které jsou dány běžným způsobem života v příslušné zemi? Může být jednatelce chápán jako ten, kdo „poškozuje“, jestliže je součástí socio-ekonomické struktury společnosti?

Klíčová slova: etika, individuální odpovědnost, společenská odpovědnost, spotřeba, životní styl

Annotation

PROTIVÍNSKÁ, Adéla. *Ethical Responsibility, Lifestyle and Global Climate Change*. Hradec Králové : Pedagogická fakulta Univerzity Hradec Králové, 2018. 50 s. Diplomová práce.

The Master's degree paper focuses on questions of individual responsibility and ethical approaches towards global climate change and supposed impact on humankind. Using specialised literature, the author seeks to answer the questions of how a lifestyle partakes in the overall situation and if an individual has any responsibility for possible consequences. Is the responsibility based on foreknowledge or the country in which a particular person lives? What "supposed to" results from a situation? And is it even possible to postulate any responsibilities concerning the limitations which are based on the common lifestyle in a particular country? Is it possible to perceive an individual as the one who "damages" if they are a part of socioeconomic structure of society?

Key words: ethics, individual responsibility, social responsibility, consumption, lifestyle

Obsah

Úvod.....	8
1 KLIMATICKÉ ZMĚNY	
1. 1 Globální oteplování v důsledku skleníkového efektu	10
1. 2 Skleníkové plyny.....	12
1. 3 Důsledky a dopady globálního oteplování	13
1. 4 Historie vývoje klimatu.....	14
1. 5 Spor o globální oteplování	15
2 KONZUMNÍ STYL ŽIVOTA A JEHO PODÍL NA KLIMATICKÝCH ZMĚNÁCH	
2. 1 Spotřeba jako cíl a nový životní styl	19
2. 2 Hodnotový systém a potřeby člověka	20
2. 3 Smysl lidské existence jako elementární otázka	22
2. 4 Vztah člověka k přírodě	24
3 SPOLEČENSKÁ ODPOVĚDNOST ZA KLIMATICKÉ ZMĚNY	
3. 1 Definice morální a právní odpovědnosti	28
3. 2 Společenské postoje ke klimatickým změnám a ekologické krizi	29
3. 3 Úskalí společenské odpovědnosti	35
4 INDIVIDUÁLNÍ ODPOVĚDNOST ZA KLIMATICKÉ ZMĚNY	
4. 1 (Ne)existující individuální odpovědnost	38
4. 2 Konverze k novým morálním hodnotám.....	41
4. 3 Rozdíly v individuální odpovědnosti	42
4. 4 Environmentální vzdělávání.....	43
Závěr	45
Seznam použitých zdrojů.....	48

Úvod

Již více než půl století se lidstvo musí zabývat globální ekologickou a sociální krizí, která je spojena s lidskou činností. Mezi stále aktuálnější ekologické hrozby patří především klimatické změny. Přestože klima prochází neustálým vývojem a v minulosti byly zaznamenány i jiné výrazné teplotní změny, dnešní klimatické výkyvy jsou markantní.

Uvádí se, že konzumní styl života a spotřební kultura jsou hlavní příčiny klimatických změn. Lidstvo produkuje nadměrné množství skleníkových plynů, což vede k neustálému zvyšování průměrných teplot klimatu. Pokračující oteplování atmosféry zapříčiňuje extrémními výkyvy počasí, tání ledovců či zvyšování hladiny moří a oceánů. Mimo jiné má globální oteplování vliv na srážky, což negativně ovlivňuje podzemní zásoby vody. Prognostici odhadují, že klimatické změny mohou vést k migrační krizi a rozpoutat vážné spory o vodní zdroje.

Přesto se zdá, že lidé, i přes naléhavost této situace, ekologické hrozby ignorují. Hlavním cílem práce je analýza individuální a společenské odpovědnosti za klimatické změny. Zkoumá vztah mezi odpovědností, morálními postoji jednotlivce i společnosti a konzumním stylem života. Představuje také různé přístupy ke klimatickým a jiným ekologickým hrozbám. Dílčím cílem práce je najít způsoby, jak se vypořádat s dopady klimatických změn na celospolečenskou úroveň, i z pozice jednotlivce. Existují nějaké rozdíly v odpovědnosti na základě vzdělání, státní příslušnosti, ekonomického statutu či jiných kritérií? Může být přijetí odpovědnosti řešením klimatických změn?

V práci je dále analyzován konzumní styl života, jako jedna z příčin dnešní globální ekologické krize. Zabývá se tedy otázkou, z jakého důvodu se lidé tolik soustředí na spotřebu. Pro úplné pochopení tematiky jsou stručně vysvětleny a objasněny základní pojmy týkající se ekologické krize a globálního oteplování.

Pro analýzu budou využity knihy odborníků na klimatické změny a ekologickou krizi, dále pak publikace autorů, kteří se zabývají ekologickou filosofií a etikou. V práci jsou užity časopisecké články představitelů českých ekologických hnutí. Tito aktivisté se o danou problematiku zajímají, lze tedy předpokládat, že uvedené údaje jsou věrohodné.

1 KLIMATICKÉ ZMĚNY

V současné době žije na planetě Zemi sedm miliard lidí. Lidská činnost každý den proměňuje podobu planety výrazným způsobem, přičemž důsledky lidského jednání mají dalekosáhlé následky. Člověk ze své přirozenosti přizpůsobuje své nejbližší okolí svým vlastním potřebám tak, aby jeho život byl co nejsnazší a nejpohodlnější. Zdánlivě prostá a pochopitelná potřeba žít dobře, ve spojení s celkovým společenským, kulturním a technickým pokrokem, odstartovala změny, které jsou dnes nevratné, ale o to naléhavěji je třeba se jimi zabývat.

Zhruba v druhé polovině 20. století se do povědomí světové veřejnosti dostal fakt, že planeta Země zřejmě prochází výraznou negativní proměnou, mimo jiné po stránce klimatické. Vědci, ekologové, filosofové, ale také třeba jen obyčejní lidé, kteří každodenně trávili čas v divoké přírodě, si začali všimnout změn uvnitř přírody. Odborníci začali vydávat zprávy a prohlášení, které dávaly klimatické změny a lidskou činnost do souvislostí. Dnes je domněnka, že existence klimatických změn je důsledkem nezodpovědného lidského zacházení se svým jediným domovem, částečně přijímána jako fakt. Od té doby vzniklo mnoho dalších studií a knih pojednávajících o klimatických změnách, které popsaly postupující změny jako komplexní jev, který se netýká pouze klimatu, ale přírody celkově.

S vzrůstajícím povědomím o klimatických změnách se začala zvyšovat i snaha těmto problémům čelit. Začaly vznikat ekologické spolky na ochranu životního prostředí a podobnou rychlostí se také začaly objevovat názory jednotlivců i skupin, kteří o změnách klimatu a poškozování životního prostředí pochybovali, nebo jej přímo odmítali. Klimatickými změnami se nakonec musela začít zabývat mezinárodní i regionální politika, neboť je to téma stále aktuální.

Klimatické změny jsou dnes tématem, o kterém se vedou odborné diskuze i hovory v běžném životě. Často jsou dnes nepřesně označovány jako globální oteplování. Zmiňovaný pojem chápu spíše jako příčinu všech klimatických změn. Oboje od sebe nelze oddělit, jedná se o provázaný jev, který lze pozorovat na základě řady klimatických ukazatelů.

Pojem globální oteplování je velmi často používán nepřesně. Mnoho lidí tento výraz užívá, ale není vždy jasné, zda tento pojem chápou v celé jeho šíři. Nejvíce je globální oteplování skloňováno ve spojení s tzv. skleníkovým efektem. V rámci mé diplomové práce určitě není mým cílem se věnovat podrobné analýze klimatických změn. V celkovém kontextu práce ale považuji za důležité objasnit alespoň nejdůležitější pojmy a na základě odborné literatury

popsat klimatické změny jako komplexní záležitost. Vysvětlení některých postojů ke klimatickým změnám, a to jakým historickým vývojem klima procházelo, považují rovněž za důležité. Existuje mnoho názorových proudů, se kterými je třeba se alespoň ve zjednodušené podobě seznámit, aby se společnost mohla s nastupujícími změnami v jejím okolí podle svého uvážení vypořádat. Osobně se domnívám, že společnost je nejenom původce všech těchto negativních změn, ale také se stala jejich obětí. V následujících kapitolách však pro úplnost předkládám i opačné názory.

1. 1 Globální oteplování v důsledku skleníkového efektu

Mnozí autoři se shodují, že klima naší planety procházelo v průběhu let vývojem. Z historického hlediska by se dalo zemské klima velmi zjednodušeně charakterizovat jako střídání období teplých a studených, tzv. dob ledových. Informace o klimatických změnách, které se udály v době, kdy lidská společnost ani neexistovala, hledají vědci v přírodních usazeninách. Tyto sedimenty hledají v oblastech, kde se přirozeně zachovaly a které se jeví jako málo znečištěné lokality. Typickým nalezištěm takových usazenin je Antarktida, která poskytuje důkazy o klimatických změnách starých miliony let. O některých dalších změnách se už dozvídáme skrze člověka a písmo. Jak vysvětluje Behringer (2010), rozlišujeme mezi archivem přírodním a lidským.

Klima oblasti určuje, za jakých podmínek budou v dané lokalitě živé organismy všeho druhu prospívat. Je všeobecně známé, že i na naší planetě existují oblasti, které jakýkoliv život prakticky vylučují. Také ve vesmíru zatím nebyla objevena žádná jiná planeta, na které by byl život tak, jak ho známe. Klima je meteorologický pojem, který se do povědomí dostal kvůli spojitosti s globálním oteplováním, ale především s předpovědí počasí. Jermář (2010, s. 13) definuje klima jako „... *na ročním období závislý dlouhodobý charakteristický režim počasí, podmíněný energetickou bilancí, cirkulací atmosféry i oceánu, charakterem zemského povrchu a lidskou činností. Je to průměrný stav vlastností atmosféry, stanovený dlouhodobým pozorováním kolísání všech meteorologických jevů a prvků.*“

Globální klima ovlivňuje množství faktorů. Podle meteorologů se liší dobou trvání i svým významem a intenzitou. Není možné v rozsahu této práce popsat všechny faktory v celé jejich složitosti, nicméně pro pochopení globálního oteplování stačí tři nejdůležitější ukazatele. Behringer (2010) mezi tyto faktory řadí intenzitu slunečního záření, složení atmosféry (v souvislosti s přirozeným výskytem skleníkových plynů) a sklon zemské osy.

Uvádí se, že voda, vzduch a energie (v našem případě sluneční) jsou základem veškerého života. Také Behringer (2010) se domnívá, že sluneční záření je jedním z nejdůležitějších meteorologických prvků. Dle autora vědci dlouhou dobu věřili, že sluneční energie je konstantní a nemění se. Ve skutečnosti tomu tak není, protože intenzita slunečního záření kolísá. Zahřívání planety Sluncem není nežádoucím jevem, protože sluneční paprsky ohřívají Zemi na teplotu, která je v souladu s existencí života.

Sluneční energie, která Zemi zahřívá, prochází atmosférou v podobě elektromagnetického záření. Toto záření se odráží nebo je pohlcováno zemským povrchem, vodou, ale také atmosférickými plyny a mraky. Elektromagnetické záření procházející atmosférou má kratší vlnovou délku, než elektromagnetické záření odrážející se od těles, má i vyšší teplotu. Změna délky elektromagnetických vln je způsobena velkými rozdíly teplot, protože pevnina, voda i vzduch jsou chladnější než Slunce. Atmosféra, která se skládá z vodních par a mnoha druhů plynů, propouští záření o krátkých vlnách dovnitř, ale zachycuje záření o dlouhých vlnách. Tato energie uniká pouze částečně tzv. atmosférickým oknem. Z toho vyplývá, že velká část elektromagnetického záření je zachycena plynovým obalem Země (Barros, 2006).

Tento jev popsal už v 19. století John Tyndall jako tzv. skleníkový efekt. Behringer (2007, s. 30) říká, že „*působení zemské atmosféry na klima probíhá striktně podle zákona zachování energie: dopadající sluneční záření minus jeho zpět odražený podíl se rovná tepelnému vyzařování Země. Oceán a atmosféra přerozdělují teplo uvnitř klimatického systému a ovlivňují regionální klima.*“

Jak uvádí Barros (2006) část záření je v atmosféře zachycována také díky tzv. skleníkovým plynům. Mezi ně řadíme vodní páru, oxid uhličitý, ozon, oxid dusný a metan. To znamená, že každý plyn vyskytující se v atmosféře není skleníkový, ale atmosféra je díky těmto plynům hustší. Bez atmosféry by na Zemi byla teplota o několik stupňů nižší.

Zajímavý je fakt, na který ve své knize upozorňuje Barros (2006). Atmosféra má velmi specifické vlastnosti, které způsobují, že je velmi zranitelná vůči emisím skleníkových plynů, a to i přes to, že její velkou většinu tvoří úplně jiné plyny. Kyslík, dusík a argon tvoří 99% jejího složení, i přesto nadlimitní výskyt emisí mění planetu k nepoznání.

Gore (2007) upozorňuje, že naše planeta má v tomto smyslu výsostně postavení. Venuše má velmi hustou atmosféru, teploty na této planetě jsou velmi vysoké. Naopak Mars, jehož atmosféra je řídká, má opačný problém. Obě planety tedy nejsou vhodné pro život a naše planeta je v tomto směru výjimečná.

Zde se dostáváme k podstatě globálního oteplování. Nadprodukcí emisí skleníkových plynů dochází k houstnutí atmosféry, která zachycuje mnohem více elektromagnetického záření a dochází tak k nadbytečnému zahřívání pevniny, oceánů i vzduchu, které není přirozené.

Předpokládá se, že samotná lidská činnost se stává klimatickým faktorem. V důsledku průmyslové a technické činnosti člověka se výrazným dílem zvyšuje podíl skleníkových plynů v atmosféře. Dochází proto ke klimatickým změnám jako je zvyšování teploty a negativním dopadům, které souhrnně nazýváme jako globální oteplování a které odborníci dávají do souvislosti s lidskou aktivitou.

1. 2 Skleníkové plyny

Na nadměrný výskyt skleníkových plynů upozorňoval již zmíněný Tyndall, který ve své době částečně předpověděl dnešní klimatickou situaci. Dle Barrose (2006) skleníkové plyny dělíme dle jejich původu na přirozené a antropogenní. Tyto plyny se do atmosféry dostávají různými způsoby.

Již víme, že skleníkových plynů existuje celá řada, nejvíce se však diskutuje o oxidu uhličitém. Gore (2007) upřesňuje, že oxid uhličitý není jediný skleníkový plyn, který lidé nadměrně produkují. Pro tyto plyny je charakteristické, že elektromagnetické záření jimi prochází, ale také že část tohoto záření zachycují, proto se vzdušný obal země zahřívá.

Oxid uhličitý se do ovzduší dostává mimo jiné zásluhou spalování fosilních paliv (ropa, zemní plyn a uhlí). Paliva, která dnes využíváme v energetice, vznikala vázáním modifikace uhlíku více než 500 miliónu let. Intenzivním spalováním fosilních paliv se do atmosféry uvolňuje obrovské množství zmíněného uhlíku, a to v časovém období kratším než dvě století. Dále se skleníkové plyny uvolňují v důsledku výroby cementu a vypalování a kácení lesů. Problematické plyny se do atmosféry uvolňují také v důsledku velkochovu dobytka (problém je ve skladování jejich fekálií), nakládání s odpadem a skládkami atd. (Gore, 2007). Autor dále upozorňuje na problematickou výrobu plynů, které se využívají také v chladírenském průmyslu. Jedná se o freony a halony.

Skleníkové plyny se v atmosféře sice vyskytují přirozeně, jejich současná koncentrace v ovzduší ale neodpovídá standardnímu klimatickému vývoji. V minulosti se uhlík ukládal do vrstvy vápence a jiných hornin, výskyt skleníkových plynů v atmosféře byl stabilní. Lidská společnost produkcí těchto plynů narušila křehkou rovnováhu atmosféry (Moldan, 2009).

Jak popisuje Gore (2007) od roku 1958 je prováděno každodenní měření oxidu uhličitého v atmosféře. Toto měření se provádí v Tichém oceánu a dle výsledků měření koncentrace tohoto skleníkového plynu neustále stoupá. Každý rok koncentrace oxidu uhličitého prudce stoupne a klesne. Dle Gora se tak děje v závislosti na sklonu zemské osy. Menší koncentraci oxidu zaznamenáváme na jaře a v létě, protože v tomto období na severní polokouli probíhá fotosyntéza rostlin, při které se oxid uhličitý spotřebovává. Naopak na podzim a v zimě je koncentrace vyšší, neboť se Slunce od severní polokoule odvrátí. Fotosyntéza neprobíhá a navíc se uvolňuje další oxid uhličitý z tlejících zbytků rostlin.

Moldan (2009) vychází ze závěrů Mezivládního panelu pro změnu klimatu (IPPC), jehož závěrečné zprávy odhadují, že lidé stojí za vzrůstem emisí skleníkových plynů o 70 %, a to mezi léty 1970 a 2004. Světová meteorologická organizace, která Mezivládní panel zřizuje, je mezinárodní skupina vědců, kteří se fenoménu globálního oteplování a klimatických změn systematicky věnují.

1. 3 Důsledky a dopady globálního oteplování

Nestabilita klimatu má své následky, které jsou patrné už v této chvíli. Vědci pracují s prognózami, které předpovídají vývoj klimatu a odhadují, jak moc se bude planeta zahřívat. Existují i takové zprávy, které mají zstrašující charakter. Bohužel jsou jejich autory často sami ochránáři přírody, kteří se nevhodným způsobem snaží obrátit pozornost k ochraně životního prostředí. Projevy globálního oteplování jsou nicméně zneužívány i opačnou stranou a v jiném smyslu, často pro ekonomické zájmy.

Výše zmiňovaní autoři se domnívají, že mezi důsledky globálního oteplování patří nárůst teplot o několik stupňů, změna množství a výskytu srážek, výskyt extrémních klimatických jevů (posílení jevu El Niño, problémy s mořskými proudy, narušování ozonové vrstvy, extrémní výkyvy počasí), tání ledovců, zvyšování hladiny oceánů, desertifikace, zánik a migrace živočišných i rostlinných druhů, které budou mít druhotné dopady na zemědělskou činnost a zdraví člověka.

Prostředí, ve kterém lidé žijí, se bude v závislosti na klimatických změnách proměňovat. Na základě poznatků ze zprávy Worldwatch Institute (2000) se můžeme domnívat, že již teď dochází ke změnám, které dělají životní prostředí chudší a především menší. V důsledku klimatických změn ubývá pevniny, která je pro člověka pohostinná a obyvatelná. Kromě rozšiřování pouští, je největším problémem zvyšování hladiny oceánů. Hladina v mořích a oceánech stoupá v závislosti na tání a lámání ledovců. Také samotná voda se ohřívá,

což způsobuje pokles rozmanitosti života v oceánech, protože některé živočišné druhy jsou závislé na nízkých teplotách. Nováček (2011) uvádí, že na základě satelitních snímků lze s přesností určit, že během 20. století stoupla hladina oceánů a moří asi o 17 cm, jen za poslední desetiletí o centimetry tři. Autor vychází ze zkoumání Světové meteorologické organizace.

Jedním z problémů je i nedostatek a ubývání sladké neboli pitné vody. Tato potíž může obyvatelům euro-americké civilizace připadat neskutečná, pro obyvatele zemí Třetího světa je často každodenní realitou. Prognostici vydávají až hororově působící předpovědi, že spory o sladkovodní zdroje by se v budoucnosti mohly stát počátkem globálního konfliktu.

Klimatické změny, které probíhají, mají celosvětový charakter, přestože v některých částech světa to není na první pohled evidentní. Dotýkají se i oblastí, kde člověk nežije. Nejvíce nebezpečný je totiž globální rozměr těchto změn, který se dotýká všech ekosystémů.

1. 4 Historie vývoje klimatu

Klimatické změny nejsou pouze záležitostí dnešní doby. Probíhaly v minulosti a i v budoucnosti můžeme očekávat změny v zemském podnebí. Vývojem a historií klimatu se zabývají dva vědní obory, a to sice historická klimatologie a paleoklimatologie.

Jak jsem již zmínila, klimatologové získávají historické informace o vývoji klimatu na Zemi z tzv. přírodního archivu. Závěry vycházejí ze spolupráce s různými dalšími vědními obory, převládá geologické zkoumání. Odborníci nepracují pouze s přírodními usazeninami, ale také s jinými zdroji. Například Metelka a Tolasz (2009) se zmiňují o porovnávání letokruhů stromů, hloubkových vrtech, zkoumání korálů, mořských usazenin a fosilií, porovnávání pohybů morén, sněhové příkrývky horských vrcholů apod. Přírodní archiv má tu nevýhodu, že čím jsou historické zdroje starší, tím méně přesně jsou. Nejvíce se můžeme spoléhat na zdroje staré méně než 5 tisíc let. Autoři vývoj klimatu během posledního tisíciletí rozdělují do tří období: středověké teplé období, malá doba ledová mezi 16. až 19. stoletím a období globálního oteplování planety. Klimatickým vývojem nicméně planeta prochází už od svého vzniku.

Předpokládá se, že Země, která vznikla asi před 5 miliardami let, prochází střídáním teplotně průměrných a nadprůměrných období s tzv. dobami ledovými. V období doby ledové bývá část planety pokryta ledem, dnes se obdobný jev týká Antarktidy a Grónska. První dobu ledovou datujeme asi 2, 5 miliard let do minulosti. Chladná období se střídala s dobami,

kdy naopak žádný led nebyl. V průběhu historie bylo na naší planetě i tepleji než dnes (asi o 5 – 7°C). Ledové období bylo vždy delší, než období oteplování a tání, což vedlo k ustupování ledovců a dalším změnám. V současné době se nacházíme v době meziledové, která začala asi před 15 000 lety. V tomto období začaly teploty odpovídat současným hodnotám (Barros, 2006).

Usuzuje se, že v období raného středověku měly být teploty o jeden až dva stupně vyšší než v jiných stoletích. Tyto teplotně nadprůměrné výkyvy se však týkaly pouze některých oblastí a měly společenské důsledky. Například umožnily Vikingům podnikat objevné výpravy a také osídlit jiná území, například Island. Chladnější periodu vystřídala malá doba ledová, jejíž počátek nalezneme v 16. století. Ochlazování se týkalo Evropy a nemělo globální význam (Metelka, Tolasz, 2009).

Začátek oteplování je spojen s přelomem 18. a 19. století. Průměrná globální teplota od tohoto období stoupá. Nelze si nevšimnout, že v této době také začíná velká průmyslová revoluce. Teplotní výkyvy se týkají obou polokoulí, a to nejen denních ale i nočních teplot. Největší oteplování probíhalo mezi lety 1910-1940 a poté od roku 1975 až do současnosti. Čtyři nejteplejší roky za poslední dvě století byly po roce 1990. Kromě oteplování ovzduší měřeného při pevnině, klimatologové pozorují stoupající hladinu oceánů, oteplování vod a zaznamenávají extrémní změny v počasí (Barros, 2006).

1. 5 Spor o globální oteplování

Přestože existuje mnoho vědeckých důkazů, že globální oteplování existuje a je částečně zapříčiněno také lidskou činností, objevuje se mnoho mýtů, které často převládají nad fakty. Lidé, kteří zastávají opačné názory na problematiku klimatických změn, jsou označováni jako klimaskeptici.

V rámci diskuze o globálním oteplování vzniklo mnoho rozporů mezi oběma tábory. Nejčastěji se vede spor o tzv. hokejový graf. Měření na severní polokouli ukazují, že teplota ovzduší měřená u hladiny stoupá více, než kdykoliv jindy během posledního tisíciletí. V roce 1998 publikovali tři američtí vědci (Mann, Bradley a Hughes) analýzu průměrných teplot na severní polokouli od roku 1400 a došli k jednoznačnému závěru, že teplota stoupá. Dle této studie je konec 20. století nejteplejší období za posledních 600 let. Tato odborná studie byla již několikrát potvrzena jinými studiemi, které došly ke stejnému nebo podobnému závěru. Asi nejvýraznější kritiku proti této studii sepsali McIntyre a McKittrick, kteří ve své práci popírali klimatické změny. Jejich studie není vědeckou obcí přijímána, protože ihned po jejím

zveřejnění byly odhaleny faktické chyby. Rovněž jsou v této studii uváděny průměrné teploty pouze do roku 1980, přičemž tolik diskutovaný konec století je v tomto případě vynechán (Metelka, Tolasz, 2009). Klimaskeptikové touto studií rádi argumentují. Dodnes slouží jako zdroj citací pro mnoho klimaskeptických publikací a médií, především ekonomického zaměření.

Mezi další argumenty klimaskeptiků patří také názor, že klimatické změny probíhají v určitých cyklech (střídání period s různými teplotami) zcela přirozeně a nezávisle na člověku (Lomborg, 2008). Klimatologové a zastánci globálního oteplování tyto cykly nepopírají. Jak již bylo uvedeno, žijeme v době meziledové a pokud bychom pracovali s myšlenkou, že dochází k přirozenému střídání, neměly by se průměrné teploty v této době zvyšovat. Přesto k tomu dochází, můžeme se proto domnívat, že na současnou situaci má vliv i jiný faktor než jsou zákonitosti přírody.

Klimaskeptikové dále pracují s názorem, že globální oteplování závisí mimo jiné na astronomických jevech. Diskutuje se o kosmickém záření a změnách eliptických drah Země, které v důsledku vedou ke klimatickým změnám. Jedná se o složité teorie, které obhájci globálního oteplování připouští jako pádné argumenty. Na tyto změny však nahlíží tak, že se dějí v rámci tzv. pozitivní zpětné vazby. Astronomické změny jsou důležitým faktorem, který často stojí na začátku klimatických změn. Jedno vyvolává druhé, ale není to vždy podmínkou (Barros, 2006).

Rozdíly mezi zastánci globálního oteplování a jeho popírači jsou především v pohledu na řešení dopadu klimatických změn. Ledaskoho může překvapit informace, že značná část klimaskeptiků globální oteplování nepopírá. Navrhují jiná řešení globální krize a nehodnotí situaci jako alarmující. To dokazuje i Lomborgovo (2008, s. 71) prohlášení na téma hledání lepší strategie řešení: *„Ani zdaleka tím netvrdíme, že se změnami klimatu by se nemělo nic dělat. Tvrdíme ale, že je nutné k tomu přistupovat mnohem inteligentněji. Musíme opustit drahé a neefektivní strategie, jako je Kjótský protokol, a hledat nové možnosti.“*

Zde je třeba uvést, že oba tábory mají i radikální stoupence. Fanatičtí obhájci klimatických změn mluví o konci civilizace a vydávají emocionální prohlášení, která vyznívají strašidelně. Na druhé straně stojí racionální klimaskeptikové, kteří bagatelizují důsledky globálního oteplování. Obě skupiny rády přehlížejí prostá fakta. Jiné poznatky naopak využívají k dosažení svých zájmů a jejich spory pak často vyznívají směšně.

Klimatické změny zůstávají předmět rozsáhlé diskuze, která často dělí společnost na dva póly, které v důsledku vleklých sporů nemohou najít shodu. Otázka globálního oteplování

pronikla do lokální i mezinárodní politiky, přičemž lidé mnohdy vyjadřují příslušnost k politické straně na základě toho, jak se dívají na problematiku oteplování planety. Zvláště patrné je to ve Spojených státech amerických, kde najdeme následovníky Al Gora a klimaskeptického Bjørna Lomborga.

Diskuze na toto téma se nevyhýbá ani českému prostředí. V České republice vzniklo mnoho seriózních prací, které se věnují klimatickým změnám z fyzikálního hlediska, ale i z filosofické perspektivy. I druhý, klimaskeptický tábor, má své zastoupení. Jeho asi nejvýraznějším představitelem je bývalý prezident Václav Klaus.

Velmi často se setkáváme s názorem, že problematika klimatických změn slouží mocenských a politickým zájmům. Tyto obavy jsou jistě oprávněné, protože státy a mezinárodní organizace jsou uskupení, která tento problém řeší a skloňují v nejrůznějších spojeních asi nejčastěji. Klimaskeptikové nejčastěji podrobují kritice navrhovaná řešení globální krize. Kritizují nákladnost těchto řešení a malou účinnost těchto opatření na probíhající proces oteplování. Dle Barrose (2006) bagatelizují důsledky lidské činnosti a chápou člověka jako jeden z faktorů, který ale nemá podstatný vliv. Obracejí pozornost k jiným globálním problémům jako je například chudoba, což vykazuje znaky populismu. Jako minimálně zvláštní se jeví mnohdy do očí bijící vztah mezi popíráním klimatických změn a ekonomickými zájmy. Zvláště uvážíme-li fakt, že v minulosti bylo uzavřeno množství dohod o snižování skleníkových plynů, které mají snížit emise pocházející z automobilového a jiného výrobního průmyslu.

Tyto názorové tendence najdeme u Lomborga, Klause a dalších autorů. Po prostudování některých jejich publikací se nemohu zbavit nabytého dojmu, že jejich názory mají především ekonomickou motivaci.

Obhajoba globálního oteplování se pro mnohé stala mantrou a v očích klimaskeptiků vírou, kterou její zastánci slepě následují. Přestože Lomborg patří ke klimaskeptickým autorům, vyslovuje zajímavou myšlenku, kterou je možné brát také jako výzvu. „*Především si musíme uvědomit, o čem se vlastně celý spor vede – chceme řešit globální oteplování tím nejefektivnějším způsobem, nebo chceme použít tohoto jevu jako předstupu pro další politické projekty?*“ (Lomborg, 2006, s. 365).

V kapitole o klimatických změnách se zcela záměrně vyhýbám prognózám vývoje globálního oteplování. Jak jsem již zmínila, tyto prognózy bývají často matoucí a stále jsou to pouze předpovědi, které se mohou a nemusí naplnit. Jiný vývoj situace pak jen nahrává klimaskepticky uvažující veřejnosti.

Protože se v dalších částech budu zamýšlet nad filosofickým a etickým rozměrem současné globální krize, popravdě uvádím, že jsem obhájcem klimatických změn a věřím v existenci globálního oteplování, které je důsledkem nezodpovědné lidské činnosti, neutuchající touhy po spotřebě a stoupající demografické křivky. Studium odborné literatury pouze potvrdilo moje dosavadní názory. Názory klimaskeptiků zamítám a domnívám se, že existuje mnoho důkazů o klimatických změnách a je více než důvodné se jimi zabývat.

2 KONZUMNÍ STYL ŽIVOTA A JEHO PODÍL NA KLIMATICKÝCH ZMĚNÁCH

2.1 Spotřeba jako cíl a nový životní styl

Klimatické změny jsou součástí rozsáhlé ekologické krize, jejíž počátek úzce souvisí s rozvojem vědy a techniky. Nejčastěji se začátek této krize spojuje s velkou průmyslovou revolucí. Kromě klimatických změn dochází k druhotnému poškozování životního prostředí prostřednictvím nadměrného čerpání přírodních zdrojů a zpětného znečišťování všech zemských ekosystémů. Příroda pocítuje úspěchy a výtoby naší civilizace více, než si vůbec umíme představit.

Ekologická krize zahrnuje i globální oteplování a obojí je stejně vášnivě diskutováno. Ve své bakalářské práci, která je věnována obdobnému tématu, jsem rozpracovala myšlenku, že ekologická krize je výsledkem krize společenské a vznikla v jejím důsledku. Problémem je na spotřebě závislá společnost, která se neustále demograficky rozrůstá, a která hospodáří na planetě s omezenými přírodními zdroji a mnohdy záměrně přehlíží ničení přírody.

Kdo jsou lidé žijící ve spotřební kultuře? Obyvatelé bohaté euro-americké civilizace, kteří spotřebovávají výrobky a služby, jejichž původ ani neznají. Zřejmě nepocítují odpovědnost za konzumní způsob života, protože jsou od přírody natolik odcizeni, že její poškozování vnímají jen jako nezbytnou daň, kterou je potřeba zaplatit. Lidé, kteří se baví nakupováním a víkendy tráví v nákupních komplexech. Využívají plně všech technických možností a inovací pro svůj bezstarostný a pohodlný život.

Současnou společnost můžeme charakterizovat jako konzumní či spotřební. Co bylo dříve záležitostí vyspělého západního světa, je dnes následováno v zemích rozvojových, jejíž obyvatelé zcela oprávněně touží dosáhnout stejné životní úrovně jako obyvatelé vyspělých států. Jak je možné, že moderní společnost uvažuje materialisticky? Proč se stala spotřeba cílem a nikoliv prostředkem k uspokojení našich základních potřeb?

Společenská závislost na materiálním blahobytu může být vysvětlena prostřednictvím psychologické a sociální analýzy hodnot moderního lidského společenství. Nelze přitom vynechat zkoumání vztahu člověk versus příroda a jeho vydělování z ekosystému. Odpovědi nalezneme také v ekonomice, jejíž nastavení přispívá k současnému stavu, vše v doprovodu brilantně fungujícího systému propagace a reklamy. Analýzu všech těchto příčin předkládám z toho důvodu, neboť se domnívám, že mi může pomoci nalézt odpovědi na otázku, jakou odpovědnost má člověk za ekologickou krizi a své chování vůbec.

2. 2 Hodnotový systém a potřeby člověka

Začněme psychologickou a sociální analýzou příčin závislosti na tomto jednání. Notoricky známá Maslowova pyramida potřeb, která hierarchicky uspořádává potřeby člověka, řadí fyziologické potřeby na první místo, jde tedy o zcela základní potřeby. Následují potřeba bezpečí, potřeba lásky, sounáležitosti a příslušnosti ke skupině, dále pak potřeba úcty a uznání. Zmíněné čtyři stupně vedou ke stupni pátému a nejdůležitějšímu, k potřebě seberealizace, která je tolik diskutována v souvislosti s vnitřní motivací člověka a smyslem života.

Ekonomický trh, který nám za hojného přispění reklamy podsouvá zboží a služby rozličného charakteru, cílí především na ty základní potřeby člověka. Volný trh nám pomůže ke kvalitnímu spánku, chuťově výraznému jídlu, ze kterého máme dokonalý gurmánský zážitek, udržení tělesné teploty za pomoci toho nejmodernějšího a nejstylovějšího oblečení, ale klidně i pročistí a odvlhčí ovzduší v našem domě. Paradoxní je, že zatímco by uspokojování našich základních potřeb mělo být pouze odrazovým můstkem pro uspokojování dalších potřeb a dosahování vyšších cílů, stalo se naším nejvyšším cílem. Pořadí Maslowovy pyramidy se proměnilo.

Spotřeba také částečně cílí i na druhý stupeň potřeb, a to na potřebu jistoty a bezpečí. V souvislosti s tímto druhem potřeb mě napadá stavební odvětví průmyslu, díky kterému stavíme na pohled krásné domy, budovy a nákupní centra, ve kterých se můžeme cítit bezpečně. Především se ale jedná o farmaceutický průmysl. Obojí je provázáno, pokud si domyslíme, že různá farmaka dnes potřebujeme především díky našemu neřízenému životnímu stylu, který má devastující dopady na naše zdraví.

Ztratili lidé zájem o mezilidské vztahy a seberealizaci? Někteří autoři se domnívají, že ano. Mezi autory, kteří uvažují o jakési dysfunkci uvnitř společnosti, patří také Gore (1994). Autor říká, že pro mnoho lidí je v dnešním světě složité najít smysl existence a proto se upínají k takto přízemnímu stylu života. V tomto nelze s Gorem nesouhlasit a doplňuji, že požadavky na každého z nás jsou opravdu velmi vysoké a ne každý člověk je natolik psychicky odolný, aby dostal všem požadavkům moderního světa.

Dle psychologie lidé řeší vnitřní rozpory mezi představami okolí a svými vlastními možnostmi, schopnostmi a dovednostmi různými způsoby. Jak jsem zmínila, psychicky odolný člověk, který pracuje se svojí vůlí, se situací dokáže vypořádat. V opačném případě volí lidé útek, anebo hledají způsob, jak na daný problém zapomenout. Konzumní nastavení společnosti takovým řešením více než nahrává. Už od počátku věků lidé využívají drogy,

kteří jsou v určité chvíli příjemným uvolněním a vysvobozením. Mluví se o závislosti na omamných látkách, alkoholu, gamblerství, adrenalinu, sexu, ale i třeba počítačových hrách. Je spotřeba další náhražkou, další formou útěku? Vše tomu nasvědčuje, spotřeba je údajně závislost jako každá jiná. Musíme si uvědomit, že každá závislost má svoje důsledky. V případě spotřeby je to ekologická krize a také klimatické změny. Naše chování má destruktivní až sebezničující charakter, který závislý člověk může jen těžko posoudit.

V tomto smyslu lze jako náhražku chápat také zábavní průmysl, který je jen dalším promyšleným odvětvím ekonomiky. Někteří lidé poslouchají hudbu, sledují filmy a čtou knihy, které jsou brak, aby nemuseli přemýšlet o vlastní existenci. Filosofie o tomto rozptylování, které má často fatální důsledky, hovoří jako o tichu svědomí.

Nabízí se otázka: jaké problémy člověk může mít? Vždyť žijeme v nejrozvinutější společnosti v historii a máme vše, na co si vzpomeneme. Proč jsme stále nespokojení? Co nám chybí? Kromě vysokých nároků a pocitu selhání, se také diskutuje o nefungujících mezilidských vztazích. Vztahy přátelské i milostné mají dnes leckdy krátkou spotřební lhůtu a při prvním rozporu či zaváhání jsou ukončeny. Toto chování je přijímáno jako společenská norma, stejně jako to, že máme spotřebovávat a na nic se při tom neohlížet.

Jak velkou roli hrají obecně přijímané společenské normy? Dle sociologů zcela zásadní. Kubátová (2010) říká, že společenské normy nejen že ovlivňují naše touhy po spotřebě, ale také udávají, jaký způsob uspokojování potřeb zvolíme. Autorka vychází z teorie Talcotta Parsonse o ohraničeném kulturně-hodnotovém vzorci. Ten říká, že každá situace nám nabízí několik způsobů, jak danou potřebu uspokojit a že mezi těmito způsoby volíme právě na základě obecně přijímaných pravidel v té konkrétní společnosti. Tento vzorec není vrozený a člověk se mu učí, nejčastěji na základě přejímání od jiných lidí. Většina lidí jedná v souladu s obecným přesvědčením skupiny, mluvíme o tzv. konformitě. Protože ale člověk disponuje svobodnou vůlí, může v rámci pravidel společnosti zvolit i alternativní způsob uspokojování potřeb, potažmo celého života. Takové chování může být v očích skupiny vnímáno jako deviantní.

V případě vyrovnání se s probíhající ekologickou krizí se nabízí mnoho alternativních způsobů života. Lidé, kteří odmítají konzumní styl života, jsou často odsouzeni k životu mimo většinovou společnost a čelí posměškům. Vystoupení ze spotřební pasti je záležitostí menšiny, ale počet lidí, kteří jsou ohleduplní k ostatním i přírodě, stále stoupá.

Z výše uvedeného vyplývá, že konzumní společnost má problémy s hodnotovým systémem. Jedná se o složitý systém hodnot, který vychází z individuality každého z nás,

ale také je tvořen dle očekávání ostatních členů společnosti. Spotřeba slouží k potlačování a otupování psychické bolesti v důsledku nezařaditelnosti do světa, ze kterého se člověk sám vydělil svým rozumem. Víme, že spotřeba je pouhou náhražkou opravdového smyslu života. Pokládám si proto nelehkou otázku: jaký je smysl lidské existence? Kam v životě směřovat, s kým a čím ho strávit? Potřebuje člověk znát smysl svého života?

2. 3 Smysl lidské existence jako elementární otázka

Hledáním odpovědi na otázku, jaký je vlastně smysl lidské existence, strávili lidé množství času. Od nepaměti se snaží najít odpověď na otázku, o čem život je. Jak to ale zjistíme a je to možné?

Domnívám se, že při hledání odpovědí na naše otázky, narazíme na množství překážek. Je smyslem života individuálně stanovený cíl vycházející z našeho subjektivního hlediska nebo existuje nějaký obecně daný smysl existence? Vyšší princip či dobro? Vztahují se tyto úvahy jen na život jedince, nebo i na jeho vztah k druhým lidem a všemu ostatnímu?

Můžeme se také ptát, z jakého důvodu lidé potřebují znát smysl svého života. Dle mého názoru smysl existence úzce souvisí s tím, jak vnímáme svůj život. Jak jej hodnotíme z hlediska toho, jak jsme jej prožili. To může znamenat, že člověk má potřebu se k něčemu vztahovat a hledat určité měřítko, dle kterého posuzuje vlastní činy. Protože najít odpověď na tyto otázky není vůbec lehké, a dle některých to ani možné není, obracejí se lidé k filosofii a náboženství.

Starověká řecká filosofie se zabývala především rozumem a způsoby poznání, původem světa, který viděla v různých živlech. Ptala se po smyslu lidské existence, nebo spíše po tom, jak prožít život tak, abychom byli šťastní. Dobře či správně žít souviselo s morálními zásadami. Někteří filosofové se domnívali (například Aristoteles), že morálka je, stejně jako rozum, výsadou člověka. Netýkalo se to však všech lidí, takové úvahy byly nepřijatelné v případě otroků. Dobové smýšlení bylo takové a zcela běžné. Kubátová (2010) je toho názoru, že smysl lidské existence lidé posuzují i na základě společenské a politické situace.

V otázce hledání smyslu života nelze vynechat filosofický směr, jehož název se vztahuje k samotnému tématu, a to sice existencialismus. Existencialisté věří, že život je zasazen do náhodných událostí, které nelze ovlivnit a které nemají žádný smysl. Hlavními kategoriemi jsou absurdita a nahodilost (Blecha, 1994).

Smyslu života se věnuje také fenomenologická filosofie a její asi nejznámější představitel M. Heidegger. Byť jsou některé jeho názory problematické, rozpracoval jednu

z nejznámějších úvah o lidské existenci. Mezi další fenomenology patřil i J. Patočka. Smysl lidské existence se také stal tématem pro E. Fromma, Z. Baumana a E. Koháka.

Hlavním tématem Heideggerovy filosofie je lidská existence, bytí či jinak jsoucnost. Heidegger mluví o pojmu *dasein*, což Patočka přeložil jako *pobyt*. Do existence jsme vrženi, nevybíráme si, nicméně za ni máme odpovědnost. Heidegger rozlišuje mezi existencí v první osobě (jde o můj vztah ke světu) a tím, jak se člověk cítí a jakou starost má o druhé. Základním pocitem člověka dle tohoto fenomenologa je úzkost a starost, která pramení z toho, že každý člověk volí mezi rozvrženými možnostmi a má jednat. Dle Heideggera lze jednat dvěma způsoby. Úzkost a starost o sebe sama i druhé jsou přirozené a žádoucí, neboť žijeme ve světě a vzájemná interakce je nevyhnutelná. Musíme brát ohledy na ostatní, protože jsme členy celku. Kromě toho je naše existence konečná, proto máme povinnost svůj čas využít smysluplně. Je třeba prožít život autenticky, opravdově (Kubátová, 2010).

Hledání smysluplnosti a volení mezi možnostmi mohou zapříčinit i ztracenost ve světě, která vede k neautentickému způsobu života. Dle Heideggera člověk upadne do světa, ve kterém hromadí věci a hledá nové a nové podněty a zážitky k odvedení pozornosti. Mimo jiné jsou lidé neautenticky žijící náchylnější přijímat různé ideologie (Kubátová, 2010). Jak by asi Heidegger nahlížel na dnešní spotřební kulturu?

E. Fromm, podroboval lidskou existenci kritice ve spojení s materiálním blahobytem. Autor rozlišuje mezi dvěma typy existence (*mody*) a ptá se: je lepší být nebo mít? Modus mít je propojen s touhou po vlastnictví, která jde za hranu našich potřeb. Oproti tomu modus být souvisí s prožíváním vlastní existence a odpoutání se od závislosti a potřeby vlastnit (Fromm, 2001). Autor vůbec nezpochybňuje základní fyziologické potřeby a touhu po kvalitním životě, nabádá společnost, aby žila aktivněji a nespokojila se s povrchními věcmi. Dle autora má modus být jednu nezpochybnitelnou výhodu. Znamená to totiž svobodný a nezávislý život.

Na základě některých uvedených myšlenek se lze domnívat, že člověk je tak trochu otrokem konzumu a způsob jeho existence do značné míry ovlivňuje touha vlastnit a spotřebovávat. Jak uvádí Marcuse (1991), máme pocit, že blahobyť vede k životnímu štěstí, ale přitom je to právě naopak. Moderní, technicky rozvinutá společnost potlačuje individualitu každého života. Život v takové společnosti je pohodlný a bezkonfliktní, ovšem za cenu ztráty vlastní identity. Co by tedy mělo být tím opravdovým smyslem života?

Kubátová (2010) zmiňuje V. E. Frankla, který charakterizuje život jako úkol. Smysl existence si každý musí najít sám a aktivita, tedy vynakládané úsilí, pátrání a hledání,

jsou cestou. V částečném protikladu k Franklovi stojí Z. Bauman. Ten říká, že v každém z nás je zakořeněna představa, že každý problém má řešení, s každým problémem je třeba se vypořádat a neuděláme-li to, je to naše selhání. Popisovaná situace je typická pro Baumanovu společnost tekutých časů. Bauman (2002) uvažuje o světě a životě takto: každý člověk má možnost svobodné volby vybrat si z toho, co mu život nabízí. Spotřební kultura nám umožňuje vybrat si z velkého počtu životních stylů a tím zapadnout do určité sociální skupiny. Máme falešný pocit ztotožnění, ve skutečnosti jsme ještě více nesvobodní. Autor chápe existenci jako touhu po tom být populární, být viděn a uznáván. E. Kohák (1993) hodnotí moderní lidskou společnost jako útekářskou. Lidé hledají rozuzlení ve vědě a technice nebo příklonu (k často velmi radikálním) ideologiím.

Mnoho filosofů, sociologů i psychologů velmi obšírně popisuje, v čem smysl lidského života určitě nenalezneme. Na závěr proto připojuji výrok E. Koháka (1993, s. 231) o tom, co by nám mohlo pomoci: „*Funguje odpovědnost a svědomitost, funguje radost z práce a svědomitost v práci... Funguje postoj úcty a vzájemnosti nejen k lidem, nýbrž ke všemu, co jest, k veškerému životu. Funguje láska a péče. A funguje služba.*“

2. 4 Vztah člověka k přírodě

Jaké je postavení člověka v přírodě a jeho vztah ke všemu živému i neživému, co jej obklopuje? Zdánlivě banální otázka, na kterou bychom měli mít samozřejmou odpověď. Jak se ale ukazuje, vztah člověka k přírodě je více než problematický.

Představitelé environmentální (ekologické) etiky již dlouho upozorňují na odcizování člověka od přírody. Upozorňují na to, že člověk má tendence vydělovat se z přírody. Tento proces je zakořeněn hluboko v naší historii, ale jeho vyvrcholení probíhá v dnešní době. Zatímco jedni věří, že člověk je živočišný druh jako každý jiný a jako každý jiný druh podléhá evoluci a konečnosti, druzí uvěřili tomu, že člověk je přírodě nadřazen. Odkazují se přitom na lidský rozum, který je prý to, čím se odlišujeme od jiných živočichů, a kterým jej převyšujeme.

S lidským rozumem je potíž v tom směru, že nám částečně může nabídnout východisko z dnešních ekologických a sociálních problémů, ale že je zřejmě také jejich příčinou. Environmentální etici diskutují o racionálním uvažování o světě a ztrátě emocionality, která se promítá do mezilidských vztahů a v konečném důsledku do vztahu člověka k sobě samému a k jeho přirozenému prostředí, tedy přírodě. Předpokládá se, že vědecký a technický pokrok způsobily, že se člověk na přírodu dívá veskrze technicky a necitlivě. Chápe ji zřejmě

jako zdroj pro uspokojování svých vlastních potřeb a přijímá ji tak nějak samozřejmě. Za situace, kdy by na planetě Zemi žil únosný počet lidí, by všem jejím obyvatelům nabídla možnost obživy a navíc by zůstávala zachována pro další generace potomků. Problémem je, že dnes počet obyvatel zřejmě vysoce převyšuje kapacitu planety a ta je drancována více, než je schopna unést. Ztrácí svou přirozenou schopnost obnovy. A přestože si to již začínáme uvědomovat, cestu ke změně nenajdeme v rozumu, ale spíše v pozitivním vztahu k přírodě, jako k našemu domovu.

Environmentální etika charakterizuje vztah člověka k přírodě jako vykořisťovatelský. Člověk má prý tendenci si podmaňovat a využívat slabší různými způsoby a vždy jen za účelem svého obohacení. S přírodou a naším vztahem k ní to funguje podobně jako s otrokářstvím.

Není to tak, že člověk nemá žádné právo přírodu využívat ke svému prospěchu. Je součástí tohoto systému, tzn., že je na něm i závislý. Člověk jako každý jiný savec přírodu potřebuje, protože jinak by jeho život nebyl možný. Lidé dle Librové (1994) využívají přírodu od nepaměti. A využívali ji tím více, čím lepší kognitivní schopnosti měli a jakého kulturního a technického pokroku dosáhli.

Úvahy o tom, jakou má příroda hodnotu, se proměňovaly a ubývalo respektu k ní. Velkou roli vždy hrálo náboženství a morální hodnoty každého z nás. Librová (1994) se domnívá, že nejvyšší úcty se přírodě dostávalo skrze pohanská náboženství. To souviselo především s tím, že v minulosti si lidé neuměli vysvětlit některé klimatické jevy a zákonitosti počasí. Lidé věřili, že jsou například prostřednictvím bouří trestáni. V počasí viděli mytické obrazy. Soulad s přírodou dnes ještě prožívají primitivní kmeny, které žijí skryty mimo moderní civilizaci.

Změna nastala v době, kdy příroda přestala být vnímána jako božská. Vznikaly kultury, které uctívaly vlastní božstva, která sídlila mimo náš pozemský svět. Někdy se uvádí, že křesťanství výraznou měrou přispělo k odcizení člověka od přírody, pravdou však je, že se tak stalo mnohem dříve. Už ve starověku lidé promyšleně využívali přírodu a měnili ji k obrazu svému.

Jak jsem již uvedla, křesťanství také přispělo k tomu, že člověk získal pocit, že je přírodě nadřazený. V knize Genesis se mimo jiné uvádí, že člověk je tvor, který má panovat nad vším živým i neživým. Zatímco pro někoho jde o vyjádření nadřazenosti, oponenti argumentují tím, že problém je v nepřesné interpretaci biblického textu. Člověk je správce, nikoli neomezený vládce. Křesťané také směřují k posmrtnému životu a věří, že pozemský

život je jen přestupní stanicí. A právě křesťanské hodnoty jsou spolu s odkazem starořecké a starořímské kultury pilíři moderní západní civilizace. Na druhou stranu současná environmentální etika a také filosofové hledá východisko v etice křesťanské a v jejím jednoduchém morálním principu „miluj bližního svého“.

Svým dílem přispěla stará i moderní filosofie. Například ve starém Řecku vznikl radikální hédonismus. Filosofický směr, který vyznával štěstí a slast jako nejvyšší princip. Jak upozorňuje Fromm (2001) na základě tohoto principu lze ospravedlnit jakékoliv chování, vede-li k našemu štěstí. Jsme ale schopni definovat, co je štěstí? Můžeme touto zásadou opravdu vše ospravedlnit? Kde začíná a kde končí štěstí člověka? Není to podobná hodnota jako svoboda?

Mluví-li o ztrátě emocionality a racionálním uvažování, musím také zmínit další filosofický směr, a to racionalismus. V racionalismu je vyzdvihován rozum a naopak jsou potlačovány emoce. Vždyť jen samotný R. Descartés přispěl k tomu, že je na přírodu pohlíženo jako na neživou věc. Velmi tvrdé kritice podrobil rozum a racionalismus Keller (1992). Autor říká, že od dob osvícenství jsme vychováváni k životu v rozumu, vštěpujeme jej už malým dětem. Období osvícenství hodnotí autor jako zlomové z toho důvodu, že došlo k provázání myšlenkových (filosofických) směrů s politikou, tzn., že tyto principy byly přijaty na společenské úrovni. Situaci podpořily další faktory, jako vznik moderního státu, centralizace moci a velký vědecký pokrok. Sám autor hodnotí současnou situaci jako mýtus a upozorňuje na důsledky potlačování emocí ve společnosti. Zajímavá je také autorova úvaha, že přestože se člověk prezentuje jako tvor rozumný, je tomu přesně naopak. Jak jinak je možné omluvit zlo, které je schopen napáchat na sobě, druhých i přírodě?

Jak jsem již naznačila, jsme velmi ovlivněni politikou a společenskými normami, které jsou v dnešní době ještě umocněny procesem globalizace. Keller (1992, s. 11) říká: „*Učitelé, vědci a politikové nás tedy svorně přesvědčují o tom, že žijeme v rozumné společnosti. Pokud ještě není sociální skutečnost ve všem zcela dokonalá, je to tím, že poslání učitelů a potřeby školy nejsou zdaleka doceněny, že fondy určené na rozvoj věd vědy jsou směšně nízké a že voliči z nějakého nepochopitelného rozmaru nedali své hlasy těm správným politikům.*“ Je patrné, že se autor k rozumu vyjadřuje velmi kriticky a nevyhýbá se ironii.

Problematické jsou některé myšlenky vycházející z utilitarismu. Původní morální zásada utilitaristů, dle které by se měl člověk v životě řídit, zní: „maximalizuj užitek a minimalizuj utrpení.“ Lidé přijali tuto zásadu jako vlastní, ale v dost pozměněné podobě. Maximalizují svoje potřeby, ale neberou ohledem na nic, kromě vlastního uspokojení. Ekologická krize

je nutná daň. Podobně jako křesťanské myšlenky se i utilitarismus stal východiskem pro environmentální etiku. Lze jej tedy také vnímat v pozitivním smyslu slova.

Librová (1994, s. 18) uvádí, že *„díky své mimořádné schopnosti se učit, poznávat zákonitosti okolního světa a díky vysoce specializované řeči dosáhl člověk tzv. ofenzivní adaptace. To znamená, že svůj život nepřizpůsobuje přírodnímu okolí, ale naopak přizpůsobuje toto okolí svým rychle se měnícím a rostoucím potřebám.“* Každý další pokrok nám dle autorky umožňuje přírodu více a více ovládat. Rozum a naše kognitivní schopnosti jsou pro nás naším nejvyšším božstvem. Jak se ale shodují zmínění autoři, není možné, aby si člověk vytvořil vztah k přírodě pouze na základě rozumu.

Analýzou vztahu člověka k přírodě a kulturních hodnot současné civilizace jsem chtěla ukázat, že vše je úzce provázáno s hodnotovým systémem člověka. Spotřeba se stala pro mnohé tou nejvyšší hodnotou. Zároveň je spotřeba návyková. V honbě za uspokojováním potřeb záměrně přehlízíme devastující dopady našeho chování. Nemá-li člověk jiný smysl života, ani mu nic jiného nezbyvá.

To, jaké hodnoty člověk vyznává, souvisí také s tím, zda za svoje chování pocituje nějakou odpovědnost. Můžeme se však ptát: nese jedinec individuální odpovědnost za své činy nebo to v dnešním globálně provázaném světě není možné? Není to spíše vina společnosti jako celku? Co by pro člověka znamenalo přijetí odpovědnosti za ekologickou krizi (konkrétně klimatické změny)? Existují alternativní způsoby života ke spotřebnímu životnímu stylu? Proč mají někteří lidé pocit, že se jich klimatické změny netýkají? Je spotřební skromnost společensky vymahatelná nebo by došlo k narušení svobody člověka?

3 SPOLEČENSKÁ ODPOVĚDNOST ZA KLIMATICKÉ ZMĚNY

3.1 Definice morální a právní odpovědnosti

Než přejdeme k rozlišování společenské a individuální odpovědnosti, je třeba definovat, co pojem odpovědnost znamená. Všeobecná definice říká, že odpovědnost je právní, morální a etický pojem, který zahrnuje ručení osoby X za věc či jednání Y. Dále je třeba uvést, že pojem většinou také zahrnuje instanci Z, které se ručitel zodpovídá (Eshleman, 2001).

Obecně se rozlišuje mezi odpovědností právní a morální. Oba pojmy se dají vykládat dvěma způsoby. Na odpovědnost můžeme nahlížet z hlediska následků, tj. vztahem mezi činem a jeho důsledky, ale také z pohledu soudce, který sleduje naplnění povinností, které z odpovědnosti vyplývají. Jak odpovědnost morální, tak právní řeší tři stěžejní otázky:

- Kdo je morální/ právní činitel? Tedy kdo stanovuje dané normy a jaké vlastnosti tento činitel musí mít?
- Na koho se odpovědnost vztahuje? Jsou odpovědné pouze bytosti, které mají schopnost úsudku a jsou schopny posoudit hodnoty a důsledky svých činů?
- Jakou roli hrají okolní podmínky? Jaký vliv mají prostor, čas či situace? (Eshleman, 2001).

Myšlenka odpovědnosti se stala základem mravních i právních norem. Morální hodnoty jsou hodnoty obecně uznávané, ale nepsané. Souvisejí s naším svědomím. Právní hodnoty jsou oproti tomu závazné na základě psaného právního řádu a vznikly kolektivní dohodou. Právní normy jsou daleko snáze vymahatelné. Jedince, který se nepřizpůsobuje právním normám nebo jedná v jejich rozporu, společnost sankciuje.

Morální odpovědnost je pojem, který je ve filosofii a etice tematizován od samého začátku. Pojí se s dalšími dvěma důležitými pojmy, a to svědomím a svobodnou vůlí. Odpovědnost je v přímém rozporu s fatalismem. Víru v osud a myšlenku, že vše je předem dané, najdeme v některých starořeckých textech, například u stoiků. Dle stoiků záleží na tom, jak člověk s tímto poznáním naloží.

Z hlediska filosofie a etiky je zajímavý rozpor mezi morálními hodnotami a společenskými či právními normami. Každý z nás se může dostat do situace, kdy musí jednat dle společenských norem, ale zároveň v rozporu s vlastním svědomím.

Díky environmentální etice se příroda stala objektem právní i morální odpovědnosti. Pokládá principiální otázky, které by mohly přispět k ochraně životního prostředí. Zkoumá

vztah jedince k životnímu prostředí. Tato etika obrátila pozornost k ekologickým problémům, na druhou stranu má ale mnoho úskalí.

Environmentální etika zahrnuje čtyři nejdůležitější směry, a to antropocentrický, teocentrický, biocentrický a ekocentrický. Antropocentrický přístup je založen na hodnotách člověka a tom, co potřebuje. V posuzování hodnoty přírody vychází ze subjektivního lidského předpokladu, že co je dobré pro člověka, může být dobré i pro přírodu. Teocentrický přístup prosazuje duchovní hodnoty, jejich zdrojem je Bůh. Člověk má jednat v souladu s boží vůlí. Co je to ale boží vůle a lze ji definovat? Biocentrický a ekocentrický přístup mají mnoho společného. Biocentrici uznávají život jako nejvyšší hodnotu, proto je třeba vše živé chránit pro jeho individuální povahu. Prosazuje rovnost všeho živého. Dle ekocentrického přístupu máme jednat tak, abychom prospívali celku, tzn., že smrt jednotlivce je někdy nevyhnutelná a oprávněná (Šmajš, 2012).

3. 2 Společenské postoje ke klimatickým změnám a ekologické krizi

Probíhající ekologická krize a klimatické změny jsou již chápány jako problém či výzva, které společnost čelí. Ekologický problém je souhrnné označení, které používáme pro označování procesu poškozování a drancování planety, ke kterému dochází. Právě užívání slova „problém“ je v tom případě zavádějící. Kolářský (2011, s. 13) k tomu říká: „*Výraz „problém životního prostředí“ vystihuje jednu významnou stránku devastace Země: životní prostředí se stává problémem, překážkou, která ztěžuje dosahování cílů.*“ Autor upozorňuje na to, že v definici pojmu chybí jakýkoliv sociální aspekt. Společnost je z této situace vyňata, neboť problém má životní prostředí, nikoliv člověk. Člověk se v tomto případě zbavuje své odpovědnosti pouhým slovíčkařením. Krátkozrakost této úvahy je zřejmá, vezmeme-li v potaz, že už teď člověk doplácí na důsledky ekologické krize a klimatických změn, za kterými sám stojí.

Na provázanost hodnotového systému člověka a pocíťování odpovědnosti jsem již upozornila. Podobně uvažuje i Kolářský (2011, s. 12): „*Na povaze hodnotových postojů pak závisí, zda jsou destruktivní zásahy do přírody považovány za problém; podobně je tomu s otázkou, co lze považovat za přijatelné řešení.*“ Mimo jiné jsem také uvedla, že cestou ze současné ekologické krize může být propojení rozumu s emocemi a budování pozitivního vztahu k přírodě, jako jedinému místu ve vesmíru, které je vhodné pro náš život. Spíše než věda a technika, nám při hledání odpovědí na naše otázky mohou pomoci společenské vědy, především filosofie a etika.

Můžeme se ptát, proč právě filosofie a etika by se měly tímto problémem zabývat. Obě disciplíny zkoumají člověka a jeho postavení ve světě. Skrze etiku jsou ovlivňovány naše postoje a morální zásady. Etika mimo jiné řeší vztahy mezi lidmi, respektive jak se chovat k druhým lidem. Příroda v tomto směru stojí zatím spíše stále stranou, ale určitě by mělo velký význam ji do tohoto uvažování zahrnout podstatnějším způsobem. Hned na začátku hledání cesty k otázce odpovědnosti se objevuje složitý problém, se kterým se environmentální etika potýká neustále. Abychom mohli o přírodě tímto způsobem uvažovat, museli bychom jí přiřknout její vlastní hodnotu. Museli bychom vyslovit pravdu, že příroda má hodnotu i sama o sobě a to naprosto nezávisle na člověku. Společnost by musela přestat vnímat přírodu antropocentricky a přijmout tento fakt na celospolečenské úrovni. Jak uvádí Moldan (2003), příroda není jen zdroj materiálu, inspirace či estetických zážitků. Kolářský (2011, s. 28-29) k tomu dodává: „*Současná ekologická krize svědčí o tom, že lidé často žijí na úkor jiných, že žijí neodpovědně – v této souvislosti se ekologická krize ukazuje jako projev lidské neodpovědnosti. Přestává být možné plnit morální závazky k druhým i k sobě bez šetrného odpovědného vztahu k pozemské přírodě. Nicméně v rámci současné civilizace lidé mnohdy nemohou plnit své bezprostřední morální závazky, pokud se nepodílejí na devastaci Země. Současná ekologická krize se tak jeví jako krize morální.*“ Autor jen v několika málo větách naznačuje, že přijetí odpovědnosti není zdaleka tak jednoduché. Individuální faktor v tomto nelehkém úkolu nebude mít nejdůležitější roli. Příslušnost jedince k celku nelze totiž zanedbat.

Environmentální etika určitě není první myšlenkový směr, který se zabývá otázkou odpovědnosti za přírodu a postavení člověka v tomto systému. V minulosti najdeme množství filosofických směrů, které věnovaly vztahu člověka a přírody alespoň nějaké myšlenkové úsilí. Máme vycházet ze staré filosofie? Tedy aplikovat to, co nám filosofie a etika již v historii nabídly, na současnou krizi? Nebo je zapotřebí zcela nový etický koncept? Kolářský (2011) upozorňuje na to, že dnešní společnost je zcela jiná a ptá se, zda je vůbec možné ve staré filosofii najít nějaká východiska pro dnešní moderní dobu. K této otázce se ještě vrátím.

Společnost přistupuje k ekologické krizi a klimatickým změnám trojím způsobem. Začnu tím jednodušším, a to sice přístupem, který změny nepopírá a naopak vidí člověka jako jejich přímou příčinu. Tento myšlenkový koncept vychází z tezí environmentální či ekologické etiky a získává na vážnosti a popularitě. Keller (1995, s. 19) k tomu dodává: „*Ještě v polovině našeho století bylo naprosto absurdní připouštět si starost o osudy celé jedné planety, byť by*

byla zvláštní tím, že k ní patříme my sami a že jsme na ni ve všem odkázáni.“ To naznačuje změnu v uvažování lidstva o planetě. Kellerovy myšlenky, a také obdobné myšlenky dalších autorů u nás i ve světě, se zřejmě staly inspirací pro menšinu lidí. Tito lidé žijí alternativním způsobem života v dnešní konzumní společnosti. Ve svém životě dělají dílčí, a hlavně dobrovolné, změny, které mají význam především pro ně samotné. Jaký pozitivní vliv na přírodu by asi mělo prosazení těchto změn na celospolečenské úrovni?

Zde bych se ráda zastavila u poměrně nově popsánoho psychologického fenoménu, u tzv. environmentálního žalu či znepokojení. Jde o dva stupně (envir. žal je v podstatě psychiatrickou diagnózou) úzkosti, kterou zažívají lidé bytostně spjatí s přírodou při nějaké ekologické havárii či pohromě. Tito lidé velmi intenzivně prožívají poškozování životního prostředí. Hana Librova v rozhovoru s A. Medkovou (2017) říká: *„Lidé, kteří prožívají environmentální žal, bývají naopak ostrakizováni, vylučováni ze společnosti či vysmíváni. Nikdo, nebo jen málokdo ví, o co vůbec jde. Environmentálním žalem bychom ale teoreticky opravdu mohli trpět všichni, protože má jednu pozoruhodnou stránku. Na tom, co se teď děje s přírodou, se podílíme všichni. Každý svým způsobem přispíváme k evidentní devastaci.“* Opakuji slova autorky, že bychom všichni mohli trpět environmentálním žalem, ale netrpíme. Proč tomu tak je? Odpovědí na tuto otázku může být již několikrát zmiňované vydělení člověka z přírody.

Většinová společnost se environmentálními problémy v každodenním životě tolik nezabývá. V zásadě se jedná o dva stupně jednoho přístupu. Existují vytrvalí popírači všech těchto změn a ekologické krize a pak lidé, kteří sice chápou závažnost této krize, ale mají pocit, že se jich to vlastně netýká a především, že nemají možnost nijak to změnit. Proč tomu tak je? Z jakého důvodu klimatické změny popírají?

Začněme nejprve otázkou, jak člověk vnímá čas a prostor kolem sebe. Člověk se zajímá především o nejbližší okolí. O lidi a místa, se kterými ho pojí každodenní život. A přestože žijeme v době globalizace a víme o událostech, které se staly na jiném kontinentě, s minutovým zpožděním, myslíme si, že ekologické problémy na území jiných států se nás netýkají. Každý člověk uvažuje o času a prožití svého života jiným způsobem, ale dá se říci, že jako lidstvo příliš nepřemýšlíme o budoucnosti. Chápeme klimatické změny a jiné ekologické problémy jako dědictví, které předáme dalším generacím. Nadcházející generace zřejmě najdou způsob, jak proměnit lidstvo k lepšímu a zachrání upadající životní prostředí. Můžeme se jen domnívat, zda příroda počká, až to vymyslíme.

H. Librová se ve své knize *Vlažní a váhaví* (2003) zamýšlí také nad tím, proč nevěnujeme ekologickým hrozbám pozornost. Domnívá se, že je to mimo jiné z toho důvodu, že většina z nás nemá přímou zkušenost s nějakou ekologickou katastrofou. Mnoho ekologických problémů vzniklo postupným zhoršováním životního prostředí v dané lokalitě. V takovém případě lidé tuto změnu nevnímají tak negativně, protože si na novou situaci postupně zvykají. Někdy si dokonce lidé ani neuvědomují, že k nějaké změně došlo. Situace je navíc komplikována tím, že zdravý lidský mozek vytěsňuje špatné zkušenosti a zkouší je nahrazovat pozitivními zážitky.

Psychologové se shodují, že prožití negativní zkušenosti může změnit hodnotové postoje člověka. Ti, kteří přírodu ochraňují, jsou s ní bytostně spjati a má pro ně nedozírnou hodnotu. Proto zmíněný environmentální žal často prožívají lidé, kteří jsou členy spolků na ochranu přírody, a kteří si ze své práce či dobrovolné činnosti odnesli negativní zkušenosti a zážitky.

V rámci psychologie byla popsána reakce na situaci, kdy jedinec musí řešit rozpor mezi svým postojem či názorem a realitou. Jedná se o tzv. kognitivní disonanci. To znamená, že lidé sice vědí o ekologických nebezpečích, ale nepřizpůsobují tomu své chování. Jak vysvětluje Nakonečný (1999), ke změně postojů dojde jen tehdy, když jsou si lidé opravdu vědomi negativních důsledků a představují pro ně osobní hrozbu. Stejně tak nedojde ke změně hodnot, pokud každý z nás neponese za své chování přímou odpovědnost. Příslušnost ke skupině je něco, co nás naší odpovědnosti zdánlivě zbavuje.

Z uvedených poznatků z psychologie můžeme částečně usuzovat, že člověk je v přijmutí odpovědnosti možná také limitován biologickým nastavením. Psycholog P. Zimbardo ve své celoživotní práci zkoumá dobro a zlo. Zabývá se tím, jak člověk reaguje v mezních situacích a proč tak často podléhá zlu. Tento jev nazývá Luciferovým efektem. Na základě svých sociálních a psychologických experimentů došel k závěru, že mezi spouštěče zla patří strach a především moc. Moc dává lidem možnost vykořisťovat druhé a v podstatě beztrestně je využívat. V opojení moci a ze strachu se každý z nás může dopouštět strašných věcí. Přestože se Zimbardo zajímá o vztah mezi člověkem a člověkem, v jeho práci nacházím postřehy, které by se daly aplikovat i na vztah člověka k přírodě. Lidé se dopouštějí na planetě velké nespravedlnosti ze své mocenské pozice. Tuto moc máme ve svých rukou díky rozumu a obrovskému pokroku.

Velmi zajímavě o přehlížení ekologické krize a klimatických změn uvažuje E. Kohák (2004). Autor uvádí, že člověk je živočišný druh, který se nejméně z celé zvířecí říše řídí svými instinkty. Respektive přišel o svou pudovou výbavu v důsledku biologického vývoje.

Člověk již nerozumí tomu, co je přirozené a v souladu s přírodním zákonem. Protože je to tvor společenský, řídí se normami společnosti. Tyto pravidla však vytvořili sami lidé a v současné době neodpovídají zákonům přírody. Rozkol mezi těmito dvěma světy způsobuje mnoho problémů.

Jedním z důvodů popírání je i obyčejná lidská pohodlnost. Jak jsem již několikrát zmínila, lidé raději ničí prostředí pro svůj život, než by se vzdali svých vášní a rozmarů. Vědci a filosofové dlouhou dobu upozorňují na to, že pokud budeme chtít klimatické změny zastavit a zmírnit dopady tohoto negativního procesu, budeme se muset jako společnost výrazně omezit. Člověk je tvor rozpínavý a představa omezení svých vlastních potřeb, pro něco tak samozřejmého a fádního jako je okolní příroda, je nemyslitelná. Taková omezení by prý přispěla k zhoršení kvality života. Jak říká Librová (2003), podobnou úvahu mohou zastávat jen ti, kteří vidí smysl života ve spotřebě a uvažují velmi sobecky.

Není podstatné, zda najdeme klíč k odpovědnosti ve starých etických a filosofických konceptech, nebo zda budeme vycházet z nových myšlenkových směrů. Filosofie a etika nám mohou pomoci. Nechci vůbec zlehčovat přínosy a vliv vědy a techniky, ale domnívám se, že v přístupu k dnešní ekologické krizi a klimatickým změnám, nemohou poskytnout vhodná řešení.

O individuální odpovědnosti se zatím vedou spory, ale že i společnost jako celek nese na bedrech svůj díl zodpovědnosti, je už celkem jasné. Je také pravdou, že už došlo k některým změnám a dílčím úspěchům. Například se podařilo zastavit ztenčování ozonové vrstvy díky mezinárodně přijatým dohodám.

Myslím si, že chceme-li dosáhnout výraznějších změn, musí dojít k změnám nejenom na celospolečenské, ale i individuální úrovni. Změna by mohla být skryta v přijetí nových morálních hodnot. Je třeba, aby na veřejnosti vystupovali lidé morálně pevní, kteří budou vzorem pro ostatní. Právě inteligence může mít na veřejnost vliv a je potřeba, aby lidé měli možnost seznámit se s jejich myšlenkami. Jako studentka pedagogické fakulty nemohu opomenout, že vzdělání mělo vždy zásadní vliv a právě ve školách by se nové generace měly dozvědět co nejvíce o klimatických změnách a ochraně přírody.

Ke zlepšení situace by také měla přispět média, která budou dávat prostor inspirujícím osobnostem. Měl by častěji zaznívat hlas humanistů, spíše než politiků a ekonomů. K problematice klimatických změn by měla média přistupovat fakticky. Měla by se vyhýbat poplašným zprávám. Stěžejní je zachování svobody projevu a nezávislosti médií. Tento fakt

není pro každý stát samozřejmost, vždyť i v České republice bývá v poslední době nezávislost médií narušována.

V nedávné době vyšlo přelomové ekologické poselství, jehož autem je papež František. V rámci katolické církve se jedná o nebyvalý počín a Svätý otec skrze toto poselství prokazuje svůj moderní a inovátorský přístup k víře a světu. Ve své encyklice *Laudato si'* uvedl: *„Naléhavě vyzývám k obnovení dialogu o tom, jak vytváříme budoucnost planety. Potřebujeme konfrontaci, do které se zapojíme všichni, protože krize životního prostředí a její lidské kořeny se týkají a dotýkají nás všech. Světové ekologické hnutí již ušlo dlouhou a bohatou cestu a dalo vznik početným občanským sdružením, která přispěla k obecnému povědomí. Mnohé snahy o nalezení konkrétních řešení krize životního prostředí, bohužel, často narážejí nejenom na odpor mocných, ale také na nezájem jiných. Postoje, které překážejí na cestách k řešením i mezi věřícími, sahají od popírání problému až ke lhostejnosti, pohodlné rezignaci anebo slepé důvěře v technická řešení. Potřebujeme novou všeobecnou solidaritu.“* Nikdo nemusí být věřící člověk, aby jeho výzvu přijal. Církev může být institucí, která bude promlouvat k obyčejným lidem.

O tom, že společnost potřebuje ukázat nový životní směr, uvažuje i E. Kohák. Stejně tak se domnívá, že přijetí nových společenských norem je proces zdoluhavý a náročný. Hodnotové postoje se vyvíjely po staletí. Přirozené chování je takové chování, které odpovídá hodnotám společnosti a díky tomu nemusíme myslet, ani se trápit otázkou odpovědnosti. Jak dlouho může trvat přijetí nových hodnot? Autor (2004, s. 11) nám odpovídá takto: *„Naučili jsme se vyhýbat jedovatým hadům, avšak potrvá další staletí, než se naučíme reagovat se stejným odporem a strachem na automobily a střelné zbraně, ač ty zabíjejí neskonale častěji, než všichni hadi dohromady. V nových situacích staré zvyky nepomohou.“*

Právě otázka, kolik času životní prostředí vlastně má, je důležitá. Některé prognózy předpovídají zničující vývoj situace, některé jsou střídmější. Věřím, že hodnotové postoje společnosti projdou proměnou a dojde k prosazení výraznějších změn ve prospěch přírody. Například H. Librová se domnívá, že je na změny již pozdě a že jsme možnost zlepšení situace již propásli. Domnívá se, že lze pouze zmírnit dopady této ekologické krize a hovoří o tom, že příroda potřebuje paliativní péči.

3. 3 Úskalí společenské odpovědnosti

Přestože se přijetí nové společenské morálky jeví jako jediné možné a vhodné řešení, jde o cíl, který nebude tak jednoduché splnit. Environmentální etika poskytla možná východiska, přičemž přichází s novými a novými myšlenkami, jak zahájit morální obrození. Hlavním problémem je, že tato východiska zůstávají jen teoretickým rámcem, který nemá širší dopad. Jedná se o často utopické vize na změnu společnosti, které jsou v současné situaci neudržitelné a nerealizovatelné.

Ideálním příkladem takových pokusů jsou mezinárodně uznávané dohody, které jsou uzavírány za účelem snižování CO₂ v atmosféře. V roce 1997 byl na základě snažení mezinárodního společenství OSN uzavřen tzv. Kjótský protokol. Země, jejichž zástupci protokol podepsali, se zavázaly ke snižování skleníkových plynů, ochraně ovzduší a zpomalení či zastavení procesu globálního oteplování v rámci Úmluvy OSN o klimatických změnách. Podíl skleníkových plynů v ovzduší měl klesnout o 5, 2 %.

OSN vyvinulo snahu, aby Kjótský protokol nezůstal pouhým výkřikem do tmy, ale aby měl skutečně zavazující charakter. I přesto má mezinárodní dohoda mnohá úskalí. Základní principy úmluvy jsou definovány rozumně a střídavě, s přihlédnutím k aktuální situaci. Země se dle Svítla a Poláka (2005) zavázaly k následujícím principům:

- **Princip předběžné opatrnosti.** Vychází z předpokladu, že věda zatím neobjevila všechny negativní dopady zvyšování koncentrace skleníkových plynů v atmosféře. Zároveň ale předpokládá, že současná věda již poskytla mnoho důkazů, že k tomuto nežádoucímu jevu opravdu dochází. Hlavním úkolem je učinit preventivní opatření bez ohledu na klimaskeptické hlasy.
- **Princip mezigenerační odpovědnosti.** Tento princip úzce souvisí s konceptem trvale udržitelného rozvoje a jeho hlavní myšlenkou, že planeta by měla být zachována i pro další generace v takovém stavu, aby nastupující generace žily a prospívaly v přijatelně čistém životním prostředí.
- **Princip společné, ale diferenciované odpovědnosti.** Rozlišuje mezi odpovědností rozvinutých států a rozvojových zemí. Hlavní odpovědnost nesou vyspělé moderní státy, které svým nákladným životním stylem zatěžují životní prostředí nejvíce.

Dohoda stanovovala emisní limity a časové údaje, do jaké doby je třeba závazky splnit. Přijetí takto konkrétní dohody bylo předem odsouzeno k neúspěchu. Úmluvu ratifikovaly státy skoro o sedm let později, a to v daleko obecnější podobě. Dnes je možné závazky

úmluvy částečně obejít pomocí různých dodatků a jiných protokolů. Toho často využívají různé průmyslové odvětví, které mají velmi silnou lobby.

Mezi hlavní myšlenky úmluvy patří udržení a zachování ekosystémů, které se mají přirozeně přizpůsobovat klimatickým změnám. V důsledku toho zůstane zachována lidská existence, která bude nadále prosperovat. Kromě snižování emisí mají státy podporovat alternativní energetické zdroje a tzv. propady uhlíky. Jde o vytváření příležitostí pro přeměňování skleníkových plynů v půdě a stromech (Svítil, Polák, 2005). Z toho důvodu se podporuje vysazování nových lesů. Situace může působit groteskně, pokud si uvědomíme, že každý den dochází k redukci deštných pralesů, které jsou považovány za plíce planety. Kromě kácení jsou pralesy ničeny vypalováním, při kterém se uvolňují další zplodiny do ovzduší.

Brzy se však ukázalo, že závazky jsou nedostatečné a dají se poměrně snadno obejít (např. obchodováním s limity emisí). Kjótský protokol má být nahrazen další a daleko přísnější úmluvou, která byla po dlouhém vyjednávání sepsána na klimatické konferenci v Paříži v roce 2015. V současné době se čeká na ratifikaci této dohody. Jak uvádí Marčík (2016), pařížská dohoda je podobně obecná jako ta kjótská a její ambice naráží na absenci konkrétních řešení. Úmluva bude zavazující především pro ty státy, které respektují mezinárodní právo. Došlo však k výraznému posunu. Dohodu by měly ratifikovat i Spojené státy americké a Austrálie, které Kjótský protokol odmítly.

H. Librová se k mezinárodním klimatickým konferencím vyjadřuje kriticky. Změny neodpovídají vynaloženému úsilí, naopak došlo k zhoršení stavu klimatu, zemědělské původy a úbytku v rozmanitosti biodiverzity (Medková, 2017).

Evropská unie a OSN jsou dvě nejvýraznější mezinárodní uskupení, která požadují přijetí daleko přísnějších emisních limitů. Úmluvy, které prosazují, jsou sice chvályhodné, problémem je ale jejich uskutečnění. Mezinárodní právo by mělo mít daleko přísnější sankční řád.

Společenská odpovědnost sice existuje, ale její vymahatelnost je problematická. Z výše uvedeného vyplývá, že uzavírání mezinárodních úmluv nebude mít žádný smysl, pokud státy skutečně nedostojí svým závazkům. O prosazování nových společenských hodnot by se měla snažit nezávislá mezinárodní společenství, která nemají žádné ekonomické a politické vazby. Na cestě ke snižování emisí v ovzduší a zastavení oteplování budou totiž muset překonat silné ekonomické a politické zájmy jednotlivých států.

Zastánci environmentální etiky vidí jako další možnost přijmutí individuální odpovědnosti. V čem individuální odpovědnost spočívá? Je možné se v každodenním životě vypořádat s klimatickými změnami svým vlastním přístupem či způsobem?

4 INDIVIDUÁLNÍ ODPOVĚDNOST ZA KLIMATICKÉ ZMĚNY

4.1 (Ne)existující individuální odpovědnost

Zamítnutí konzumních hodnot na celospolečenské úrovni a jejich nahrazení novou morálkou je zatím stále utopickou vizí, především z hlediska času. Proto se přijetí osobní odpovědnosti zdá být pravděpodobnější z hlediska úspěchu. S přihlédnutím k tomu, že žijeme v globálním společenství, si lze položit otázku: existuje vůbec individuální odpovědnost?

Člověk, jakožto tvor společenský, je součástí provázané sociokulturní struktury, která do značné míry určuje podobu jeho života. Domnívám se, že určitá individuální odpovědnost za klimatické změny a celou ekologickou krizi existuje, ale je podstatné, v jakém smyslu pojem odpovědnost chápeme. Již jsem uvedla, že rozlišujeme mezi odpovědnostmi právní a morální. Břicháček (2006) pojednává o odpovědnosti i za činy, které jsme přímo nezpůsobili. Tato odpovědnost vyplývá z našeho rozumu. Rozum nás zavazuje k odpovědnosti a staví nás do nadřazené pozice. Tato pozice nemá být zneužívána, ale využívána k předcházení škodám.

Obecně právo nahlíží na odpovědnost tak, že člověk nese odpovědnost za vše, pokud je způsobilý posoudit důsledky svých činů. To znamená přijetí odpovědnost za věci, kterých jsme se dopustili vědomě. Moderní právo také počítá s odpovědností za následek. V tomto případě člověk nese odpovědnost i za to, co sice přímo sám nezpůsobil, ale čemu měl možnost zabránit. Právě odpovědnost za škodu se začíná postupně uplatňovat v ochraně životního prostředí (Břicháček, 2006).

Existují rozdíly v individuální odpovědnosti? Podílíme se všichni rovným dílem, nebo dle našeho životního stylu? Existují rozdíly mezi obyvateli vyspělých a rozvojových států? Rozdíly v odpovědnosti dle mého názoru skutečně existují. Je logické, že větší odpovědnost mají jedinci, kteří zanechávají větší ekologickou stopu. To se týká především obyvatel moderní euro-americké společnosti, která spotřebovává daleko více, než potřebuje. Všeobecně je člověk tvor nesmírně egoistický. Hlavní touhou každého jedince je zachování vlastní existence, což je jeden z mála přirozených pudů, které člověku zůstaly. Příslušníci moderní společnosti ale svým životním stylem nepoškozují jen své bezprostřední okolí, ale negativně ovlivňují místa a lidi, kteří se nacházejí tisíce kilometrů od jejich domovů. Velká část výroby je přesouvána do chudých rozvojových států kvůli levné pracovní síle. Dochází k poškozování životního prostředí mimo evropský a americký kontinent kvůli zemědělské produkci, která uspokojuje poptávku po levných potravinách. Také nakládání

s odpady je z velké většiny řešeno převozem do jiných zemí (např. Čína je dlouhodobě nazývá jako největší skládka planety).

Ani rozvojové země se otázce individuální odpovědnosti nevyhnou. Přestože nejsou tak výraznými spotřebiteli, mají jiné potíže, které se v konečném důsledku do klimatických změn promítají. Problémem je vzrůstající demografická křivka. Prozatím nezadržitelný populační růst straší mnohé demografy, protože by ve spojitosti s nedostatečným povědomím o ekologických hrozbách mohl ještě více prohloubit ekologickou krizi. Situace se tímto směrem skutečně ubírá.

Nese jedinec odpovědnost i za následky, které přímo nezpůsobil? Má jedinec odpovědnost za porušování práv a otrokářskou práci, když sám není otrokářem-zaměstnavatelem? Má odpovědnost za používání nebezpečných hnojiv při pěstování? Nese odpovědnost za špatné životní podmínky ve velkochovech, když není chovatelem? Tuto odpovědnost má i nemá. Radikálně ekologicky a eticky smýšlející člověk vycházející z hlubinné ekologie či biocentrické etiky řekne, že odpovědnost má, protože spotřebovává produkty a služby, které mají určitou negativní historii. Stejně tak například využívá automobily na fosilní paliva pro pohodlnou dopravu. Na vykořisťování jiných lidí a přírody se podílíme tím, že tyto výrobky nakupujeme a jsme součástí tohoto ekonomického systému.

Smírnější hlas se však ptá: není to spíše tak, že lidé každý den narážejí na strukturální problémy, které jsou neřešitelné z pozice jednotlivce? Je možné žít v rámci tohoto systému odpovědně a nezávisle na ekonomických a politických zájmech? Co s tím?

Existují alternativní životní styly, které se vyznačují různou mírou radikalizace. Rovněž najdeme jedince, kteří se rozhodli žít zcela mimo systém v souladu s přírodou. Takový životní přístup je prakticky odsuzuje k samotářskému životu nebo k životu v úzce provázané komunitě. Právě radikálnost, s jakou přistupují k řešení krize, je snižuje v očích jiných lidí. Nebudu se pouštět do polemiky, jak šťastný život tyto lidé vedou, protože to není důležité. Jiný životní styl je jejich dobrovolnou volbou a pro nás se tato diskuze stává bezpředmětnou.

Příznejme si ale, že takové životní rozhodnutí nemůže, a ani nechce přijmout každý. Žijeme ve světě, který nám vždy neposkytuje možnost volby. Jen těžko si lze představit, že se obyvatel paneláku rozhodne přestat v zimě topit ústředním topením, protože teplo pochází z elektrárny, ve které se spalují fosilní paliva. Jakou jinou možnost má? Obdobných situací by se našlo mnoho.

Vůbec tím nechci tvrdit, že nemá smysl prosazovat a činit jakékoliv změny. Je potřeba, aby to byly změny uskutečnitelné. Východiska environmentální etiky leckdy nejsou flexibilní,

vyznívají směšně a z důvodu jejich nerealizovatelnosti nejsou přijatelné na celospolečenské úrovni. Pokud bychom přijali všechny zásady environmentální etiky, je možné, že by tím výrazně utrpěla kvalita našeho života. A to je hlavní věc, která lidi odrazuje. Plně si uvědomuji, že lidský egoismus je nekonečný a všichni bychom měli zapracovat na seberegulaci, avšak nelze požadovat asketický způsob života.

Milan Valach (2009) vyjadřuje jistá pochybení týkající se přiznání vlastní, nezávislé hodnoty přírodě. Dle autora je toto přiznání sice nezbytné, ale je pouhým předstupněm ke změně individuálních i společenských morálních hodnot. Přírodu prý vnímáme jako něco abstraktního, čeho vlastně ani nejsme součástí. Lidé mají přirozený soucit se svými nejbližšími, ale zřejmě nejsou schopni cítit s velkými entitami, jako jsou lesy apod. Situaci ztěžuje také zdánlivá neživost těchto společenství. Nelze změnit morální hodnoty člověka, pokud nejsme schopni se s přírodou ztotožnit. Autor se proto domnívá, že je třeba najít společnou hodnotu, na základě které bude člověk roven jakémukoliv jinému živočichovi, respektive všemu živému. Tou hodnotou je život, který je společný všemu živému.

Na závěr této kapitoly ještě jedna otázka: jaký smysl má uvažovat o individuální odpovědnosti, když z toho pro jedince nevyplývají žádné osobní důsledky? Respektive, je možné lidi nějak „trestat“? A kdo bude soudcem? Není lepší jít cestou pozitivní vnitřní motivace?

Zde je potřeba rozlišovat mezi mravní a právní odpovědností. Co se týče mravní odpovědnosti, ta dostihne nejspíše jen ty jedince, kteří mají k přírodě vztah, a jediným jejich trestem může být špatné svědomí. To určitě není zanedbatelné. Nicméně mezinárodní právo nabízí možnosti, jak sankcionovat obyvatele všech zemí na osobní rovině. Co se týče snižování skleníkových plynů v ovzduší, napadá mě ekologická daň, což je poplatek, který musí zaplatit majitelé starších vozidel kvůli vypouštění většího množství zplodin. Stejně tak existuje recyklační poplatek, který zaplatí každý, kdo kupuje libovolný elektrospotřebič. Aktuálně se diskutuje o ekologické evropské známce, tzv. Zelené plaketce. Kdo tuto známku nemá, nemůže vjet automobilem na dieselový pohon do vybraných evropských měst. Tato známka se uděluje na základě stáří vozidla. Tímto způsobem jsou chráněni obyvatelé těchto měst, protože čisté ovzduší podmiňuje lidské zdraví.

Sankce jsou v právním řádu využívány jako účinný prostředek. V psychologii se však diskutuje o přínosu vnitřní motivace. Stát i mezinárodní právo by mohlo s touto vnitřní motivací pomoci prostřednictvím různých úlev pro lidi s menší ekologickou stopou. Stát by měl zlepšovat a zlehčovat životní podmínky lidí, kteří žijí odpovědnějším způsobem. Řada

států přispívá zemědělcům, kteří produkují bio potraviny a praktikují ekologické zemědělství. Dále například přispívají na ekologičtější varianty topení atd. U nás jde o známé kotlíkové dotace. Kromě toho je třeba podporovat alternativní způsoby dopravy a přepravy. Jistou naději přislíbují elektromobily, stále se však jedná o velmi drahý alternativní způsob dopravy. Na příkladu České republiky je také nejlépe vidět, že problémem je i malá síť dobíjecích míst pro elektroauta. Některá města v různých státech zavedla dotovanou městskou hromadnou dopravu. Jedná se o rozumný krok, který výrazně ulehčuje infrastrukturu a ovzduší.

4. 2 Konverze k novým morálním hodnotám

Jsem zastáncem názoru, že individuální odpovědnost není a nebude naplněna pouze skrze snížení osobní spotřeby. Vhodnou alternativou by mohla být celková změna ve vnímání okolního světa. Pro definici tohoto vnímání si vypůjčím termín H. Librové, a to sice pojem osobní konverze.

Domnívám se, že musíme přistoupit na myšlenku, že nespasíme svět seberadikálnější ekologicky odpovědným chováním. Jsme součástí složité struktury vztahů a v rámci systému mohou nastat problémy, které není v našich silách ovlivnit. Přesto každý den můžeme dělat dílčí změny, kterými můžeme zlepšit své bezprostřední okolí.

Již jsem uvedla myšlenku paliativní péče o upadající přírodu. Nechci se vymezovat vůči názoru, že ekologickou krizi již nelze zastavit, protože situace je skutečně alarmující. S čím se ale plně ztotožňuji, je přesvědčení, že se každý z nás může zasloužit o to, aby naše okolí prosperovalo. Můžeme se starat o kvalitu půdy na našem pozemku, můžeme minimalizovat utrpení zvířat, můžeme pěstovat vlastní zeleninu a ovoce a stát se alespoň částečně soběstačnými. Rovněž můžeme být členy spolků na ochranu přírody a můžeme upozorňovat na rizika ekologické krize i vykonávat dobrovolnickou činnost jako je např. vysazování nového lesního porostu. Alternativ je opravdu spousta.

Altruismus a charitativní činnost je další cesta, jak pomoci přírodě a jiným lidem a zároveň ulehčit svému svědomí. Ve filosofii je dlouho diskutována myšlenka, že bohatí lidé mají morální závazky vůči zbytku společnosti. Filozofové se domnívají, že lidé, kteří vzešli z určitého systému (např. vzdělávacího) a který jim umožnil osobní rozvoj, mají povinnost pomoci k osobnímu rozvoji dalším. Všimněme si, že mnoho opravdu bohatých lidí dává každý rok na charitu velké sumy peněz. I příslušníci středních tříd mohou přispívat alespoň drobnými částkami.

H. Librová je známá prosazováním myšlenky dobrovolné skromnosti v českém prostředí. Je založena na sebeovládání a dobrovolném omezování osobní spotřeby. Regulace vlastního chování může výrazně přispět k individuální odpovědnosti. Voluntary simplicity, jak zní anglické označení pro dobrovolnou skromnost, je obecně přijímaný návrh řešení globální ekologické krize. Kritici říkají, že nic jako dobrovolná skromnost neexistuje, protože člověk touží po kvalitně prožitém životě. Zastánci této myšlenky dávají za vzor lidi žijící na venkově, kteří se dle jejich mínění konceptu dobrovolné skromnosti přirozeně přibližují. Je ale otázkou, zda by si tito lidé nezvolili lepší a pohodlnější způsob života. Lidé mohou žít skromně z toho důvodu, že na jiný způsob života prostě nemají peníze.

4. 3 Rozdíly v individuální odpovědnosti

I pohled H. Librové na dobrovolnou skromnost se od doby vydání její knihy *Pestří a zelení* proměnil. Jak uvádí Smolíková a Ander (2003), sama autorka dnes vykládá pojem dvěma způsoby. Původně byla dobrovolná skromnost synonymem pro to, že jedince nebaví spotřebovávat. Tito jedinci mají jinou životní náplň. Dnes můžeme dobrovolnou skromnost také chápat jako záměrnou volbu s cílem se alespoň částečně vymanit z konzumní společnosti. Librová to nazývá záměrnou skromností a právě záměr, kvůli kterému se omezuje, rozhoduje. Skromnost dříve vycházela z duchovních či náboženských hodnot, dnes má svůj původ v ekologických principech, ale není to podmínkou.

Několikrát jsem uvedla, že člověka a jeho životní styl určuje společnost, ve které žije. Pro záměrnou skromnost je charakteristické, že je výsadou těch, kteří se pro ni mohou dobrovolně rozhodnout. A to bývají lidé z lepších ekonomických poměrů. Sedláček a Graeber (2013) se shodují, že se „hezky“ chovat mohou především bohatí lidé. „... *jsme v situaci, kdy hlavní motivací, proč hrát hru, je vidina toho, že dosáhnete pozice, která vám umožní, že už ji nebudete muset hrát. Hrajete si na homo economicus prostě proto, abyste měl dost peněz a mohl díky tomu dělat pravý opak.*“ (Sedláček, Graeber, 2013).

T. Sedláček, jakožto autor ekonomického zaměření, nahlíží na otázku individuální odpovědnosti skrze myšlenky kapitalismu. Říká, že osobní odpovědnost je přímo podmíněna ekonomickým statutem. Ekonomické rozdíly jsou zvláště patrné mezi obyvateli rozvojových a vyspělých států.

Stejně jako nemají chudí lidé možnost zažít kvalitu (v tomto případě spíše kvantitu) konzumního života, nemají ani možnost chovat se eticky a ekologicky, neboť ochrana přírody je překážkou, která brání dosažení jejich cíle. To patří mezi hlavní problémy, které děsí

všechna ekologická hnutí, vědce a filosofy. Přitom snaha o dosažení podobné nebo stejné životní úrovně, jako v západní společnosti, je pochopitelná a logická. Rychle se rozvíjející ekonomiky těchto států a populační exploze mohou být opravdovými hrozbami. Sedláček a Graeber (2013) se v souvislosti s rozvojem těchto států vyjadřují optimisticky. Dle autorů mají tyto státy ještě na výběr, jakým směrem se budou v budoucnosti ubírat nejenom po stránce ekonomické, ale i hodnotové. Zářným příkladem je Kostarika, latinskoamerický stát, který svojí geografickou polohou řadíme k zemím Třetího světa. Avšak jedná se o demokraticky vyspělý stát, který funguje v souladu s konceptem trvale udržitelného rozvoje. Ekonomika tohoto státu je založena z velké části na turismu. Kostarika má velké přírodní bohatství, které bedlivě chrání, a za kterým se sjíždějí turisté z celého světa.

Dle mého názoru najdeme rozdíly mezi individuální odpovědností jedince, který je součástí euro-americké civilizace, a jedince, který pochází z libovolného rozvojového státu. Tento rozdíl je určen ekonomickým statutem a úrovní dosaženého vzdělání. Jen těžko si umím představit, že si chudý jedinec bez potřebného vzdělání, který každý den řeší existenciální problémy, uvědomuje svoji morální odpovědnost za planetu. Aby přežil, je nucen dělat věci, či se na nich podílet, které poškozují životní prostředí. Jak již bylo zmíněno, povědomí o ekologických hrozbách má pozitivní dopady na vzdělávané. Mnoho programů na ochranu přírody je založeno na vzdělávání.

Menší individuální odpovědnost mají obyvatelé rozvojových zemí také z toho důvodu, že podobu ekonomiky jejich státu určují rozvinuté státy. Rozvojové státy se stávají místem, kam přesouváme výrobu a produkci, abychom si neznečišťovali vlastní území. Lidé tak nemají jinou možnost, než se zapojit do této ekonomické mašinerie, která má velké ekologické dopady, protože to je často jediná šance na zlepšení kvality jejich života.

4. 4 Environmentální vzdělávání

Je prokázáno, že výše dosaženého vzdělání určuje, jak bude jedinec přistupovat k ochraně životního prostředí. Logicky to souvisí s tím, jaké povědomí a informace člověk o okolním světě má. Vzdělání je jeden z nejdůležitějších faktorů. I přesto lidé, kteří nemají žádné vzdělání, mohou mít k přírodě vřelý citový vztah a ochraňovat ji na základě selského rozumu. Stejně tak to může být naopak. Může vzdělání postulovat určitou individuální odpovědnost?

Ztotožňuji se s názorem, že větší individuální odpovědnost mají ti, kteří jsou s ekologickými hrozbami dobře seznámeni, a přesto je ignorují. Pokud máme dostatečné

znalosti, jsme schopni vyvodit některé následky našich činů. Vzdělání nám umožňuje částečně předpovídat, což je fakt, který nás morálně zavazuje.

Stejný názor zastávají i nevládní organizace, které do mezinárodních úmluv prosazují body týkající se vzdělávání všech obyvatel planety. Jednotlivé cíle vzdělávání pro Západní společnost a rozvojové státy se mohou lišit a však ústřední environmentální myšlenku budou mít zřejmě společnou.

Environmentální vzdělávání by mělo být komplexní, nezahrnovat pouze seznamování s fakty ohledně ekologické krize, ale i výchovu a osvětu. Do této činnosti by neměly být zapojeny pouze školy, ale jakékoliv veřejné instituce. Vzdělávání by nemělo být určeno jen žákům a studentům, ale lidem každého věku (Moldan, 2009).

Myšlenky environmentální etiky pronikají do vzdělávacích programů nejčastěji skrze koncept trvale udržitelného rozvoje. Kritici tohoto směru podotýkají, že nic jako udržitelný rozvoj neexistuje, protože i ekonomický a společenský vývoj, který koncept zahrnuje, se musí někdy zastavit. V tomto případě ponechme kritiku raději stranou, protože koncept udržitelného rozvoje je v současnosti asi nejpřijatelnější řešení, které máme.

Dle Moldana (2009) je klíčovým bodem tohoto konceptu v rámci vzdělávání respekt k ostatním a přírodě. Především mě zaujala myšlenka, že výchova v rámci udržitelného rozvoje cílí na hodnotové postoje, odpovědnost a rozvíjení návyků, které zabrání negativním pocitům z nenaplněných potřeb. Důležitá je podpora kritického myšlení, kompetence k řešení problémů a globální perspektiva.

V české prostředí je udržitelný rozvoj a globální výchova zahrnuta v rámcových vzdělávacích plánech především ve výuce občanské výchovy či základů společenských věd. Nicméně tato témata by měla prostupovat celým vzděláváním, nejenom v těchto předmětech. Český vzdělávací systém stanovuje i klíčové kompetence, které by se u žáků měly rozvíjet. Je třeba, aby se každý žák zamýšlel nad svým místem ve světě a životní úlohou.

Popisovaný koncept výuky o globálních souvislostech a ekologických nebezpečích si žádá dobře připravené učitele, kteří budou dostatečně vzdělaní v tomto oboru. Nezbytná je vnitřní motivace k jakékoliv výukové činnosti, která by se do procesu vzdělávání měla promítnout rozmanitostí výukových metod a forem.

Závěr

Klimatické změny jsou jeden z nejdiskutovanějších ekologických problémů. V současnosti čelíme mnoha ekologickým hrozbám a přístup, jakým se s těmito hrozbami vypořádáme, určí budoucnost lidstva a podobu celé planety. Všechny palčivé ekologické nesnáze mají dvě hlavní společné příčiny, a to stále stoupající spotřebu a populační růst.

Společnost je podle některých domněnek založena na materiálních a konzumních hodnotách. Cílem jedince je co nejvíce spotřebovat. Spotřeba sama se stala nejvyšší metou, nikoliv prostředkem, jak skrze uspokojení základních potřeb dosáhnout vyšších a hodnotnějších cílů. Do současné situace dospělo lidstvo postupným vývojem. Historie lidstva je příběhem vydělování jedince z přírody. Díky vědecké a technické revoluci a lidskému pokroku jsme si přírodu zcela podmanili a každý den proměňujeme a přizpůsobujeme prostředí planety svým potřebám.

V rámci své práce jsem se pokusila analyzovat psychologické, sociální a ekonomické příčiny závislosti na spotřebě. Spotřeba je zřejmě formou závislosti, která mnohým lidem nahrazuje smysl života. Podle některých autorů je výsledkem osobnostní a sociální krize uvnitř společnosti, která má dopady na přírodu i jiné lidi. Kvůli rozumu a kultuře jsme se odcizili od přírody, což způsobuje určitou ztracenost ve světě. Někteří lidé mají problém najít jinou smysluplnou životní náplň a spotřeba je poměrně snadno dostupnou náhražkou.

Závislost na konzumním stylu života se již dávno netýká pouze obyvatel vyspělých států. Rozvojové státy ve spotřebě rychle dohánějí zbytek světa. Snaha těchto jedinců dosáhnout podobné životní úrovně je sice pochopitelná, ale stává se závažným problémem. Právě v těchto zemích dochází k populačním explozím. Vzrůstající spotřeba a demografická křivka jsou v přímém rozporu s limity přírodních zdrojů a kapacitou planety Země

Velmi zajímavé pro mě bylo zjištění, že spotřeba potlačuje individualitu člověka. Mnoho lidí se domnívá, že pokud dosáhnou určitého stupně bohatství, budou mít větší možnost se vymanit ze současné společnosti, budou šťastnější a získají svobodu. Ve skutečnosti je tomu přesně naopak. Konzum lidí zřejmě zotročuje.

Existence jedince je podmiňována prostředím, ve kterém žije. Z analýzy vyplývá, a tyto závěry odpovídají domněnkám různých odborníků, že společenské normy nejsou dobře nastaveny. Kromě individuálních potíží se tak každý jedinec musí vypořádat se složitými mezilidskými vztahy a dalšími nástrahami společnosti. Společenské hodnoty úzce souvisí s politickým a kulturním vývojem. V naší společnosti se klade důraz na racionální uvažování, které je chápáno jako jediný správný přístup v řešení všech otázek. Naopak jsou v současné

společnosti potlačovány emoce a vytrácí se tradiční hodnoty i soucit. Zatím stále soucítíme s blízkými lidmi, spíše než s většími, zdánlivě neživými, entitami.

Na obhajobu všech konzumentů uvádím, že leckdy nemají možnost před konzumním stylem života uniknout, protože je v naší společnosti zcela zakořeněn a volba alternativního způsobu života ve většině případů znamená žití na okraji této společnosti. Jsme ovlivněni tržními mechanismy a reklamou, která klade důraz nikoliv na kvalitu, ale kvantitu. Toto nastavení nahrává všem, kdo mají ekonomické a politické zájmy.

V rámci své práce jsem si kladla otázku, zda má jedinec individuální odpovědnost za aktuální ekologickou krizi a zda nejde spíše o odpovědnost společenskou. Dle mého názoru individuální odpovědnost existuje. Pociťování odpovědnosti je spojeno s morálními hodnotami, svědomím a svobodnou vůlí. Morální postoje předurčují, v jaké míře bude jedinec pociťovat individuální i společenskou odpovědnost. Mimo jiné záleží i na vztahu jedince k přírodě. Pokud je ochrana přírody součástí hodnotového systému člověka, jedinec pociťuje daleko větší odpovědnost za její poškozování.

Na základě prostudované četby se domnívám, že k ekologické krizi přistupují lidé třemi způsoby. Menšinová část společnosti uznává existenci ekologických hrozeb a snaží se ekologickou krizi řešit například skrze změnu životního stylu. Dodávám, že ochrana přírody nemusí být vždy nejvyšší motivací, protože se zdá, že tyto lidé chtějí být spíše nezávislí na systému a soběstačnější. Ekologická ohleduplnost je jakýmsi druhotným úkolem.

Druzí negativní dopady lidské činnosti popírají a vyjadřují se klimaskepticky. Třetí a poslední přístup, spočívá ve víře, že se ekologické problémy vyřeší samy. Tito lidé si existenci popisovaných hrozeb uvědomují, ale nevěří, že s tím sami mohou něco udělat. Někteří autoři se vyjadřují v tom smyslu, že právě tato skupina je pro budoucí vývoj nejdůležitější, protože je co do počtu nejvíce zastoupená a také názorově formovatelná.

Ke změně na celospolečenské úrovni by mohlo dojít, pokud by každý z nás přijal přesvědčení, že příroda má hodnotu sama o sobě nezávisle na člověku. To znamená, že by se člověk musel zbavit svého antropocentrického pohledu na svět a vykořisťovatelského přístupu.

Tyto myšlenky jsou dlouhodobě prosazovány zastánci environmentální etiky. Často jde o postoje a utopické představy, které se svou radikálností předem odsuzují k neúspěchu. Prosazují změny, které jsou nerealizovatelné. Jde především o významné omezení osobní spotřeby. Tato opatření by s velkou pravděpodobností měla nepříznivý dopad na kvalitu

života člověka. Proto zřejmě nejsou myšlenky environmentální etiky přitažlivé pro většinu lidí, neboť jen málo z nás je ochotných se vzdát pohodlného života.

V rámci práce jsem se mimo jiné zamýšlela i nad tím, zda je vůbec možné, aby jedinec činil takto významné změny životního stylu, pokud žije v globální době. Situaci komplikuje zjištění, že každý jedinec naráží na mnohé překážky, které plynou ze složité socio-kulturní struktury. Nelze dělat změny, které nás vyřadí ze společenského, pracovního či jiného života. V současné době zřejmě není možné se od konzumního stylu života oprostít na celospolečenské úrovni.

Oproti tomu přijetí individuální odpovědnosti může být prvním krokem z ekologické krize. V průběhu psaní jsem se ztotožnila s názorem, že každý člověk může dělat dílčí změny a starat se o to, aby jeho bezprostřední okolí bylo lepší a zdravější. Domnívám se, že každý z nás může dělat takové změny, na které stačí. Respektive, které může konat ze své pozice jednotlivce. Jednou z možností je přijetí záměrné skromnosti. Tento myšlenkový koncept se jeví pozitivně, protože lidem nepřikazuje nereálný asketický způsob života, ale snížení osobní spotřeby v rozumných mezích.

Společenská a osobní odpovědnost jsou propojené, nelze je od sebe oddělovat. Ve své práci jsem vyslovila domněnku, že je třeba, aby veřejně vystupovaly výrazné inspirující osobnosti, které budou nabádat k individuální odpovědnosti za klimatické změny. Nesmírně podstatné je také vzdělání. Rozvinuté státy mají odpovědnost za vzdělávání obyvatel rozvojových států, neboť právě v těchto zemích se rozhodne o dalším vývoji naší planety a tyto státy stále mohou jít jinou, daleko šetrnější cestou. My, obyvatelé rozvinutých států, máme daleko větší odpovědnost za klimatické změny než obyvatelé rozvojových zemí. Naše spotřební chování dosahuje obrovských rozměrů a poškozuje vše živé.

Ukazuje se, že uzavírání mezinárodních úmluv ohledně zastavení či zpomalení klimatických změn, není příliš účinné. Do hry vstupují zájmy jednotlivých států a velkých firem. Dohody zatím nemají velkou platnost. Proto se změny vycházející od jednotlivců zdají být efektivnější a účinnější. Stát může motivovat své obyvatele k omezování dopadů prostřednictvím různých dotačních programů. Každý z nás může žít v souladu se svým morálním přesvědčením, brát ohledy na živou i neživou přírodu a alespoň částečně snížit svoji osobní spotřebu.

Seznam použitých zdrojů

Tištěné zdroje

1. BARROS, Vicente, 2006. *Globální změna klimatu*. 1. vyd. Přeložil Petr Pšenička. Praha : Mladá fronta. Kolumbus, sv. 181. ISBN 80-204-1356-1.
2. BAUMAN, Zygmunt, 2002. *Tekutá modernita*. 1. vyd. Přeložil S. M. Blumfeld. Praha : Mladá fronta. ISBN 80-204-0966-1.
3. BEHRINGER, Wolfgang, 2010. *Kulturní dějiny klimatu: od doby ledové po globální oteplování*. 1. vyd. Přeložil Vladimír Cinke. Praha : Paseka. ISBN 978-80-7432-022-4.
4. BLECHA, Ivan, 1994. *Filosofie: (základní problémy)*. Olomouc: Fin Publishing. ISBN 80-85572-88-5.
5. FROMM, Erich, 2001. *Mít, nebo být?* 1. vyd. Přeložil Jan Lusk. Praha : Aurora. ISBN 80-7299-036-5.
6. GORE, Al, 2007. *Nepříjemná pravda: naše planeta v ohrožení - globální oteplování a co s ním můžeme udělat*. 1. vyd. Praha : Argo. ISBN 978-80-7203-868-8.
7. GORE, Al, 1994. *Země na misce vah: Ekologie a lidský duch*. Praha : Argo. ISBN 80-85794-21-7.
8. JERMÁŘ, Milan, 2010. *Globální změna: cesta ze světového chaosu do budoucnosti*. 1. vyd. Praha : Aula. ISBN 978-80-86751-05-4.
9. KELLER, Jan, 1992. *Nedomyšlená společnost*. 1. vyd. Brno : Doplněk. ISBN 80-901102-0-7.
10. KELLER, Jan, 1995. *Přemýšlení s Josefem Vavrouškem*. 1. vyd. Praha : G plus G. ISBN 80-901896-1-X.
11. KOHÁK, Erazim, 1993. *Člověk, dobro a zlo: o smyslu života v zrcadle dějin: kapitoly z dějin morální filosofie*. 1. vyd. Praha : Ježek. Filosofické texty, sv. 1. ISBN 8090162533.
12. KOHÁK, Erazim, 2004. *Svoboda, svědomí, soužití: kapitoly z mezilidské etiky*. 1. vyd. Praha : Sociologické nakladatelství. Studijní texty (Sociologické nakladatelství). ISBN 80-86429-35-0.
13. KOLÁŘSKÝ, Rudolf, 2011. *Filosofický význam současné ekologické krize*. 1. vyd. Praha : Filosofia. Filosofie a sociální vědy. ISBN 978-80-7007-361-2.
14. KUBÁTOVÁ, Helena, 2010. *Sociologie životního způsobu*. 1. vyd. Praha : Grada. Sociologie (Grada). ISBN 978-80-247-2456-0.

15. LIBROVÁ, Hana, 1994. *Pestří a zelení: kapitoly o dobrovolné skromnosti*. 1. vyd. Brno : Veronica. ISBN 80-85368-18-8.
16. LIBROVÁ, Hana, 2003. *Vlažní a váhaví: (kapitoly o ekologickém luxusu)*. 1. vyd. Brno : Doplněk. Společensko-ekologická edice, sv. 8. ISBN 80-7239-149-6.
17. LOMBORG, Bjørn, 2008. *Zchlad'te hlavy!: skeptický ekolog o globálním oteplování*. Praha : Dokořán. ISBN 978-80-7363-188-8.
18. LOMBORG, Bjørn, 2006. *Skeptický ekolog: jaký je skutečný stav světa?*. Praha : Liberální institut. ISBN 80-7363-059-1.
19. MARCUSE, Herbert, 1991. *Jednorozměrný člověk: studie o ideologii rozvinuté industriální společnosti*. 1. vyd. Přeložil Miroslav RÝDL. Praha : Naše vojsko. ISBN 80-206-0075-2.
20. METELKA, L., TOLASZ, R., 2009. *Klimatické změny: fakta bez mýtů*. 1. vyd. Praha : Univerzita Karlova v Praze, Centrum pro otázky životního prostředí. ISBN 978-80-87076-13-2.
21. MOLDAN, Bedřich, 2003. *(Ne)udržitelný rozvoj: ekologie - hrozba i naděje*. 2. vyd. V Praze : Karolinum. ISBN 80-246-0769-7.
22. MOLDAN, Bedřich, 2009. *Podmaněná planeta*. Praha : Karolinum. ISBN 978-80-246-1580-6.
23. NAKONEČNÝ, Milan, 1999. *Sociální psychologie*. 1. vyd. Praha : Academia. ISBN 8020006907.
24. NOVÁČEK, Pavel, 2011. *Udržitelný rozvoj*. 2. vyd. Olomouc : Univerzita Palackého v Olomouci. ISBN 978-80-244-2795-9.
25. SEDLÁČEK, T., GRAEBER, D., CHLUPATÝ, R., 2013. *(R)evoluční ekonomie - o systému a lidech*. 1. vyd. Praha : 65. pole. Double, sv. 2. ISBN 978-80-87506-28-8.
26. ŠMAJS, Josef, 2012. Ontologické základy etiky. In ŠMAJS, J., BINKA, B., ROLNÝ, I. *Etika, ekonomika, příroda*. 1. vyd. Praha : Grada Publishing, s. 14–78. ISBN 978-80-247-4293-9.
27. VALACH, Milan, 2009. *Svět na předělu: o politické a morální krizi kapitalismu*. 2. podstatně rozš. vyd. Všeň : Grimmus. ISBN 978-80-902831-5-2.
28. ZIMBARDO, Philip G., 2014. *Luciferův efekt: jak se z dobrých lidí stávají lidé zlí*. Praha : Academia. Společnost (Academia). ISBN 978-80-200-2346-9.

Internetové zdroje

1. BŘICHÁČEK, Tomáš, 2006. Mezinárodní odpovědnost za škodlivé následky vyplývající z chování nezakázaného mezinárodním právem a její úprava ve vztahu k mezinárodním prostorům [online]. Praha : EPRAVO.CZ. [cit. 22. 6. 2018]. ISSN 1213-189X. Dostupné z: <https://www.epravo.cz/top/clanky/mezinarodni-odpovednost-za-skodlive-nasledky-vyplyvajici-z-chovani-nezakazaneho-mezinarodnim-pravem-a-jeji-uprava-ve-vztahu-k-mezinarodnim-prostorum-40883.html>.
2. ESHLEMAN, Andrew, 2001. Moral Responsibility [online]. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. [cit. 2. 6. 2018]. Dostupné z: <https://plato.stanford.edu/entries/moral-responsibility/>.
3. LIBROVÁ, Hana. Hana Librová: Ekologická situace je bezvýchodná, tím spíš si vážím spolků jako Limity jsme my! [rozhovor Alžběty Medkové s Hanou Librovou]. In *Radio Wave*. 2017. Dostupné z: <https://wave.rozhlas.cz/hana-librova-ekologicka-situace-je-bezvychodna-tim-spis-si-vazim-spolku-jako-6479985>.
4. MARČÍK, František, 2016. Paříž: konec začátku, začátek konce. *Sedmá generace – společensko-ekologický časopis* [online]. Brno : Hnutí DUHA – Sedmá generace. Únor 2016. Roč. 2016, č. 1 [cit. 30. 5. 2018]. ISSN 1805-8566. Dostupné z: <http://www.sedmagerace.cz/cislo/01-2016>.
5. POLÁK, M., SVÍTIL, R., 2005. Co přináší Kjótský protokol? *Ekolist. cz* [online]. Praha : BEZK. 15. 2. 2005. [cit. 1. 6. 2018]. ISSN 1802-9019. Dostupné z: <https://ekolist.cz/cz/zpravodajstvi/zpravy/co-prinasi-kjotsky-protokol>.
6. SMOLÍKOVÁ, A., ANDER, M., 2003. Hledám důstojný životní styl. *Sedmá generace – společensko-ekologický časopis* [online]. Brno : Hnutí DUHA – Sedmá generace. Prosinec 2003. Roč. 2003, č. 12. [cit. 30. 5. 2018]. ISSN 1805-8566. Dostupné z: <https://www.sedmagerace.cz/hledam-dustojny-zivotni-styl/>.
7. Laudato si'. Česká sekce Vatikánského rozhlasu [online]. 18. 6. 2015. [cit. 30. 5. 2018]. Dostupné z: <http://radiovaticana.cz/clanek.php?id=22014>.